

2016 чылдың август
31-ге үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 25
(18758)

2016 чылдың
март 10
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ШАҢНАЛДАРНЫ — ХЕРЭЭЖЕННЕРГЕ!

Март 7-де Тываның Нацио-
театрынга Делегейиниң хе-
кенер хүнүнге тураскаат-
байырлыг хурал болган.

Тываның Баштыңы Шол-
Кара-оол республиканың
ураглыг херээженнеринге
не шаңналдарын ол ба-
лалга уткуштур тывыскан.
наларны тыпсып эгелзэ-
н мурнунда ол мынча дээн:

— Эргим херээженнер!
Силерге бистиң хөй нацио-
налдыг республикавыстың бүгү
жилириниң өмүнээзинден
байырны чедирер бол-
өрүп четтиришкениң
терин чугаалаар, силер-
накшылывысты илередир-
гаш силерниң мурнуңарга
ийитурарывысты дыңнадыр-
ок хүндүлүг болгаш харыы-
галыг хүлээлге бөгүн менде
ашкан. Бурунгу бир мерген-
ниң кижини мынча дээн: «Бис
емчейни башкарып турар
а бисти — херээженнер».

Оң ол сөстери дыка шын.
ер дээрге, эргим херээжен-
ни бистиң амыдыралывыс-
түгү-ле кайгамчык, бүгү-ле
им чүүлдерниң чаяакчы-
силер. Силерниң ажил-
ни холдарыңарны дегген
лери сагыш-сеткилдин
үшкүзүн болдурар, буяны
ылдырар. Дыка хөй чылыг,
лең-ээлдек болгаш кайгам-
сөстери даарта дыңнаар-
ер, а бөгүн мен силерниң
бүрү күш-ажылыңар дээш,
жиңиң хүн бүрүде маадыр-
херектери дээш, шыдамык

болгаш билдиги чорууңар дээш
сеткилим ханызыңар «четтир-
дим» деп чугаалаксап тур мен.

Эргим херээженнер! Бис-
тиң кайгамчык аваларывыс,
кырган-аваларывыс, угба-дун-
маларывыс, кадайларывыс
болгаш кыстарывыс! Байыр-
лал бүдүүзүңде силерге чаа-
гай чүүлдерни болгаш өг-
бүлелериңерге эп-найыралды,

бүгү-ле эгелзешкинериңерге
чедишкениңер, өөрүшкүңү
болгаш эки сеткил-хөөнү кү-
зедим! Чаагай сеткилдиг болгаш
эргим болуп кезээде артыңар!
Силерге эгээртинмес күштү,
кайгамчык амыдыралды бол-
гаш ыдыктыг күзелдерниң бот-
танышкынын күзедим. Чоок
кижилериңер силерге кезээде
кичээңгейлиг, сагыш човангыр
болгаш ынак болзун! Чылыг час
силерниң чүректериңерге кезээ-

де артар болзун!

Дараазында херээженнерге
күрүне шаңналдарын тывыскан:

«Тыва Республиканың
алдарлыг ажилдакчызы»
хүндүлүг атты Барыын-Хемчик
кожуунуң Олег Намдараа ат-
тыг Культура ордузунуң шимчеп
чоруур культура төвүнүң уран
чүүл удуртукчузу **Екатерина
Анай-ооловна Томбулакка** ты-
выскан. Ол Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының Хүндүлел
бижи-биле (2004 чылда), Тыва
Республиканың Өөредилге
ямызының хүндүлел бижи-
биле, Барыын-Хемчик кожуун
чагыргазының хүндүлел би-
жи-биле шаңнаткан. Амгы
үеде Барыын-Хемчик кожуун
чагыргазының чанында хөй-
ниити чөвүлелиниң даргазы. Оң
ниити ажил стажы 43 чыл.

Каа-Хем кожуун чагыргазының
херек эмгелекчизи, Тыва Респу-
бликада муниципалдыг албан-
ның 1 класстың чөвүлекчизи **Галина
Агбан-ооловна Кууларга** «Тыва
Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы» хүндүлүг атты ты-
выскан. Ол Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының, Тыва
Республиканың Соңгулда ко-
миссиязының, Россия Феде-
рациязының Соңгулда комис-
сиязының, Тыва Республиканың
Дээди Хуралының (парламен-
тининиң) хүндүлел бижи-
биле шаңнаткылаан. Галина
Агбан-ооловна амыдыралдың
берге байдалдарыңа таварыш-
кан уругларже кичээңгейин салып
чоруур. «Школаже киреринге

дузалаш», «Чылыг кыш» чаагай
сеткил акцияларының доктаамал
киржикчизи. Ол өске-даа хөй-
ниити хемчеглеринге идепкейлиг
киржип турар. Оң күш-ажыл
стажы 35 чыл.

Кызыл кожуунда «Элегес-
Аксы сумузу» көдээ сумунуң
Төлээлекчилер хуралының
баштыңы — даргазы **Ольга
Геннадьевна Ермолина** 2006
чылда Тыва Республиканың
Улуг Хуралының Төлээлекчилер
палатазының, Кызыл кожуунуң
өөредилге эргелелиниң хүн-
дүлел бижи-биле шаң-
наткан, 2013 чылда Тыва Рес-
публиканың Баштыңының —
Чазааның Даргазының өөрүп
четтиришкенин аңаа чарлаан.
Ол өвүнүң ээзи Александр Вла-
димирович-биле кады уруглар
база азырап турар, оларның өг-
бүлөзүңде алды бичи уруглар
өзүп турар. Бодунуң суурунун
болгаш Кызыл кожуунуң хөй-
ниити амыдыралының идеп-
кейлиг киржикчизи О.Г. Ермо-
линага Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел би-
жиин тывыскан.

Өзүп орар салгалды өөреди-
ринге болгаш кижизидерин-
ге улуг салышкыны болгаш
өөредилге адырыңа хөй чыл-
дарда ак сеткилдиг ажылы дээш
Кызылдың Совет Эвилелиниң
Маадыры Н.Н. Макаренко ат-
тыг № 15 лицейиниң матема-
тика башкызы **Оксана Алек-
сандровна Кравченко** Тыва
Республиканың Баштыңының
өөрүп четтиришкенинге
төлептиг болган. Ол 2015 чылда
муниципалдыг-даа, республика-
даа деңгелдерге «Чылдың баш-
кызы» деп ат дээш конкурстарга
шаңналдыг черлерни ээлзэн,
ол-ла чылын Казань хоорайга
болган Бүгү-россия конкурзунга

республиканы төлээлеп барып
чораан.

Россияның Эртеменер акаде-
миязының Сибирь салбырында
бойдус курлавырларын комп-
лекстиг шинчилээриниң Тыва
институдунда улуг эртем ажил-
дакчызы **Любовь Хертековна
Тас-оол** бистиң республикага эр-
темни хөгжүдеринге, экономика
адырыңа кадрларны белеткээ-
ринге улуг салышкыны дээш
Россияның болгаш Тываның
демнежилгезиниң 100 чылын-
га болгаш Кызыл хоорайның
үндезилеп тургустунганының
100 чылыңга алдар болдур-
ган юбилейлиг медаль-биле
шаңнаткан. Оң ниити күш-ажыл
стажы 42 чыл.

2015 чылда «Чаңгыс суур —
чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор
телевилелин күүседиринге идеп-
кейлиг киришкени дээш **Аржаана
Викторовна Салчакка** Тыва
Республиканың Баштыңының
өөрүп четтиришкенин чар-
лаан. Ол аныяк сайгарлыкчы
Туран хоорайда «Онза» ателье-
ни ажадып алган, ында тыва на-
ционал, тускай болгаш школачы
уругларга хепти даарап турар.

«Тыва Республиканың ал-
дарлыг юризи» хүндүлүг атты
Тыва Республиканың Дээди
судунуң судьязы **Галина Ке-
нденовна Донгакка** тывыскан.
Ол «Россия Федерациязының
суд системазының мурнунга
ачы-хавыяазы дээш» медаль-
биле, Тыва Республиканың
Президентиниң Хүндүлел
бижи-биле болгаш өске-даа
шаңналдар-биле шаңнаткан.
Оң күш-ажылчы стажы 33
чыл.

Тываның Чазааның албан-
езузуңуң сайтызыңдан.
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Хүннүң медээлери

АЙЫЛ БАР —
СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ БОЛУР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазын езугаар республиканың терроризмге удур комиссиязының хуралын Чазак Даргазының оралакчызы Артур Монгал эрттирген.

Хуралдың киржикчилери делегейниң террорисчи организацияларының кежигүннериниң ажил-чорудулгазынга удур чорудар хемчеглерни сайгарып чугаалашкан.

Амгы үеде делегей терроризми чурттар аразының турум болгаш айыыл чок чоруунга эң кол озалды диргелдирип турар. Сирия Араб Республиканың делегейниң «Ислам күрүнези» деп террорисчи организациязы-биле демиселинге шериг дузазын Россия Федерациязы чедирип эгелзэн соонда, бистиң чуртувустун девискээринге Россияның хамаатыларынга удур террорисчи үүлгедишкннер кылырының айылы тыптып келген.

Терроризмниң болгаш экстремизмниң профилакказының талазы-биле Тывага 2015 чылда нормативтиг эрге-хоойлунуң 8 актыларын хүлээп алган. Террористтерниң кичээнгейинге кирип болур объектилерни халдаашкындан камгалаарының талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Эрткен чылын бистиң республиканың девискээринге 426 объектини хынап көргөн. Олар дээрже кижилерниң хөйү-биле чыгыр черлери болгаш амыдырал хандырылганын камгаш өске-даа чугула объектилер-дир.

Илереттинген четпестерни чайладырының талазы-биле ажилдар чоруп турар. Террорисчи халдаашкындарга таваржып болур черлерге тускай өөредилгени 2-ни, командашта өөредилгени база 2-ни эрттирген, муниципалдыг тургузгарның девискээринде оперативтиг бөлүктөргө белең чоруун хынаан.

Делегейниң «Хиз-ут-Тахир аль-Ислами» террорисчи организациязының 2 төлээзиниң хоойлуга дүүлүс ажил-чорудулгазын 2015 чылда Тывага илереткеш, дуй шапкан. Төлээлериң бирээзин—Таджикистаның хамаатызын 5 чыл 4 ай хуусаада шыңгы чурумнуг эдип чазаар коло-

нияга херзэн эрттирер кылдыр шийткен. А ийигизи — чаа кежигүннерни Россия Федерациязындан элзедир сорулгалыг келген Кыргызстаның хамаатызынга хамаарыштыр айыыл чок чорук органнары кеземче херзэн оттургаш, истеп турар. Оон дугайында Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының ТР-де эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Аяс Дамдынчап дыңнаткан.

Интернет-курлавырларның мониторингизин чорудуп тургаш, 2015 чылда экстремисчи угланышкынын кем-херек үүлгедишкннериниң 3 фактызын илереткен дээрзин ТР талазы-биле ИХЯ-ның экстремизмге удур демисел төвүнүн начальниги Рахим Донгак илеткэн.

Бо фактыларга хамаарыштыр РФ-тиң КК-зиниң 280 чүүлү-биле (экстремисчи ажил-чорудулгазын боттандырырче ажы-биле кыйгырганы) болгаш 282 чүүлү-биле (көөр хөөн чок болгаш дайзын кылдыр көөр чорукту оттурганы) кеземче херектерин оттурган. Оператив-истелге хемчеглерин чорудуп тура, делегейниң террорисчи организацияларының даштыкыда ажил-чорудулгазынга кирип турган хамаатыларның Тыва Республиканың девискээринде барының дугайында медээлер чок болганын бадыткаан.

Регионнуң айыыл чок чорук департаментизиниң начальниги — Тываның Баштыңының чанында айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары Валерий Конгар «Терроризмге удур демисел дугайында» федералдыг хоойлуда көрдүнген экстремизмге удур демисел талазы-биле республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелерин катап хувааганының дугайында илеткелинге таныштырган. Оон-биле холбаштыр Тывада терроризмге удур комиссия Тыва Республиканың Чазаның «Терроризмге удур демисел талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганының күүсекчи органнарының харыылаар айтырыгларының дугайында» доктаалының төлөвилелин белеткээнин дыңнаткан, ону комиссия хуралының киржикчилеринге таныштырган.

2016 ЧЫЛДА ТЫВА 81,8 МЛН.
РУБЛЬДИ АЛЫР

«Көдээ девискээрниң турум хөгжүлдери» федералдыг программа-биле Тыва 81,8 млн. рубль түнүг субсидияны алыр. РФ-тиң Чазаның Даргазы Дмитрий Медведев февраль 29-та «2016 чылда көдээ девискээрлерни хөгжүдеринге федерацияның субъектилеринге субсидияны үлээриниң дугайында» № 335-р айтышкынга атты салган.

Программаның ийи угланышының — чурттаар орансава тудуунга база чугула инфраструктура-биле чаагайыдарында федералдыг бюджеттен акшаландырышкыны республика бо чылын камгалап алган.

Ол акша-хөреңгиниң 54 млн. 168,9 муң рубльди көдээ черде

чурттап турар хамаатыларның, аныяк өг-бүлелерниң болгаш аныяк специалистерниң чуртталга байдалын экижидеринче угландыраар. Арткан 27 млн. 626 муң рубльди көдээ черде чурттакчылыг пунктуларның социал объектилериниң комплекстиг чаагайжыдылганын база инженерлиг инфраструктуразынче кириштирер.

Инфраструктура инвестициязының түнүнден 15 млн. 456 муң рубльди — көдээ суурларда суг хандырылганын хөгжүдеринче, 9 млн. 280 муң рубльди — школар, 1,75 млн. рубльди — фельдшер пунктуларын база 1,14 млн. рубльди — спортчу тудугларже углаарын ат салган документиде айткан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайтызындан.

ЭРЗИННИҢ ЭРЕС КЫЗЫ

Делегейниң херзэженнер хүнү кайгамчык бо байырланды, эрте чазын, бойдус кышкы уйгундундан оттуп, манаанывыс чылыгы үе кээп турда, демдеглээри чаңчыл болган. Бөмбүрзекте эң-не эргим дээн бүгү-ле эки чүүлдер херзэжен чон-биле холбашкан. Эр улустуң амыдыралында бүгү-ле эки чүүлдер база херзэжен улустан дорту-биле хамааржыр.

Херзэжен улус эр кижилерге бүзүрөп, идегел, ынакшыл деп чүүлдерни хандыр медресеп билер арганы эр улуска берип, өөрүшкүлүг үеде оларны чүгледирип, берге үелерде деткип чоруурлар. Ынчангаш эр улус, херзэжен улус-биле кады чорааш, күштүг болгаш ээлдек-эвилең болурунга чүткүлдүг.

Херзэжен улустуң туруштуг чоруу амгы нарын делегейде турум болгаш чөпшээржилгелиг чорукту тургузуп, чурттуң, республиказының, өг-бүлелиниң чаагай чоруу, чаштарның келир үези дээш туржуп турарына эр улус өөрүп четтирип турар.

Кажан кижиге берге, багай апаарга оларга кым эң бир дугаарында дуза кадары-биле келир ийик. Херзэженнер, кыс улус болбайн канчаар. Бо удаада база ыңдыг болган. Марттың 3-те Качык суурдан Эзин талазынче УАЗ маркалыг 2 машиналар үнүпкен.

Ол үеде ук черге улуг хар чаап, күштүг хат хадып эгелзэн. Орук ара чоруп орда, ол 2 машинаның бирээзиниң мотору өжүп калган. Ол машинаның пассажирлерин өске УАЗ-таблеткаже олурткаш, улаштыр чорупканнар. Машина элзэн чоруп орда, база үрелишкннге таварышкан. Ол черниң девискээринге мобильдиг телефон база ажилдавас болган.

Моол харылзаа дамчыштыр Эзинге ажил-херек аайы-биле чораан Качык сумузуңуң чагырганың даргазының оралакчызы Байырмаа Валерьевна Ижигин-биле харылзажыптарга, ол тургустунуп келген берге байдалды кожуунуң чагырга черинге дыңнадыптарга, олар дораан-

на хемчеглерни алгаш, Оңза байдалдар яамызының ЗИЛ маркалыг автомашиназы-биле ол черниң 4 ажилдакчылары-биле кады Байырмаа Ижигин чорупкан.

Эзин биле Качык аразының оруу кончуг кадыр-берт болгаш, ЗИЛ машина безин хөртүктөп каан харлыг орукка мунгашталып, чоруп албастай берген. Ол үеде оларның башкарыкчызы оон ыңай чоруурун соксадыр деп баарга, ие кижиге Байырмаа Валерьевна чүрээ-биле хамык чүвени эскерип, билип, ыглап-сыктап тургаш, машинаның улаштыр чоруурун чедип алган. Камгалакчылар 700 хире метр эрткеш, доңган улуг кижилерни болгаш 1 хар 8 айлыг болгаш 3 харлыг чаштарны тып алган. Шак ыңчаар чаштарның,

улуг улустуң амы-тыны бо камгалаптыг.

Марттың 7-де Тываның национал хөгжүм-шии театры Бүгү-делегейниң херзэжен хүнүнге тураскааткан байыр хуралга Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның Дарга Ш.В.Кара-оол сөс ап, залдыгырт долдур орган херзэжен чон байырын чедирип, Тыва ат-алдарлыг херзэженнери күрүне шаңналдарын байырлаган чыг байдалга тывыскан.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын алганнар аразында берге үеде эрес-чон чоруун көргүскен Эзинге эрес-маадыр кызы Байырмаа Валерьевна Ижигин база бар.

Владимир ЧАДАМБ

Автор
тырттырган чур

ТЕРЕ-ХӨЛҮВҮС САЙЗЫРАЗЫН!

Чоокта чаа Кунгуртуг суурнуң культура одаанга Тере-Хөл кожуун чагырганың отчеттуг хуралы болуп эрткен. Кожуун чагырыкчызы Орлан Александрович Монгуш чыл иштинде кылган ажилын, кожуунда кылдырган-кылдынмаан, чедер-четпес ажилдарны чонга кыска болгаш билдингири-биле тодаргайлап илеткэн. Кожуунуң сайзыралына үлүг-хуузуң кирип, чон-биле сүмележип тургаш, эки ажилды чедип алырын Орлан Александрович бодунга бүзүрелди-биле даанган.

Август-оол Канчырович Монгуш, Мария Дагбаевна Сурунгу, Чечек Чигеевна Мунзук, Нина Андреевна Кадыг-оол дээш, оон-даа өске хоочуннар сөс ап, дуржулганын, арга-сүмезин катканнар. Кризис үезинде ногааны өреге бүрүзү тарыыр, мал ажил-агыйын өстүрүп, көвүдөдир, арага-биле демиселди күштөлдирер, ажил чок чорукту болдурбас дээш, оон-даа өске айтырыгларны чугаалашкан.

Кожуунда тургустунуп турар чидиг айтырыглар хөй. Бир дугаарында чаш ажы-төл хөй төрүттүнүп турары-биле оочурда турар уруглар саны 200 чедип турар, ынчангаш уруглар садының тудуун дүргедедир, ол ышкаш эм-дом садар аптека дугайында берге айтырыгларны чугаалашкан. Уруглар садынга хамаарыштыр «Школа — уруглар сады» деп төлөвилелди дарый боттандырып эгелей бергенин база аптека болгаш чаа эмнелге дугайында айтырыгны ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы Орлан Кудерович Монгуш чоокта чаа кожуунга кээп чорааш, дарый хемчеглерни алырын аазаанын кожуун чагырыкчызы Орлан Александрович дыңнатты.

Кожуун чагырганың социал политика талазы-биле оралакчызы Лилия Чоодуевна Багай-оол, Шынаа сумузуңуң чагырыкчызы Аян Михайлович Дудуп «Инек — чемгерикчи малым» деп төлөвилелге 12 эрес-

кежээ, кызымаккай, хөй-ак төлдүг, бөдүүн өг-бүлелерни дедик кириген. «Аныяк өг-бүлелер — кыштаг» деп төлөвилел күзөлдиг 4 аныяк өг-бүлелер киригени өөрүнчүг. Хуралда ажык чугаа хевиринге эрттиргени эки болган. Чүге дизе кожуунуң сайзыралына ажыктыг чүүлдерни хуралда киржикчилериниң саналдаан эки болган.

Алдын, чараш Тере-Хөлү сайзырап, янзы-бүрү тудупта немежип, чаштарывыс аас-кежиктиг өзүп-көвүдөп-ле турар деп күзөп каалы. Аныяк кожуунуң вуска хөй чагырыкчыларның сөс чуп келгени-биле, хөгжүлдери чыдып каап турары хомуданды. Чоннуң амыдыралына ажыктыг чүүлдерни кылырынга хөй чондар негеттинер. Кожуунга чон чүүлдерни, өскерилгелерни бот сайзыралды чон четтикпей манап турар.

Уран СОНАМ

«Хүнчүгөш» уруглар садының кижизидикчи башкызы

КУШ-АЖЫЛ БОЛГАШ СОЦИАЛ ПОЛИТИКА АЙТЫРЫГЛАРЫ

Бай-Тайгадан

АПТЕКА АЖЫТТЫНГАН

Тээлиниң төп эмнелгезинде амгы үенин-биле дериттинген аптека ажит-тынган.

2010-2012 чылдардан эгелээш, бо айтырыгны шиитпирлеп, кызымаккай ажилдап келгениниң түңнелинде улуг, бичии чонга ажыктыг, чаа аптекалар кидин түлүк ажилдап эгелээн. Бүгү чонну хандырып, дыштаныр хүннерде-даа ажилдап чораан 15 дугаар кара чаңгыс аптекавыс турган. Аңаа ажилдап турган фармацевт мергелдиг аныяк кыс Чодураа Күжүгетти чаа аптекага ажилдаар кылдыр томуйлаан. Инвалидтерге болгаш хоочураан аарыг кижилерге тускай бирик, саавыр езугаар эмнерни халас бээр.

Частың башкы айында эмнелгевистиң кол эмчизинге, улуг сестраларына, өске-даа аныяк эмчилеринге болгаш ажилдакчыларына кожуун чагыргазының өмүнээзинден Тываның Баштыңының Бай-Тайга кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Аян Борисович Соян, "Чаңгыс демниг Россия" партиясының удуртукчузу Мерген Павлович Хертек, Төлээлекчилер хуралындан Каң-оол Седипович Иргит, Мерген Николаевич Саая байыр чедиргенер. Кожуунунң пенсия эргелели, күш-ажыл болгаш социал хандырылга эргелелдериниң начальнигтери, 15 дугаар аптеканың оралакчы даргазы Шолбаана Окпаевна Саая байыр чедиришкinnerинге катчып, белектерни сөңневишаан, өөрүшкүзүн үлешкен.

Бүгү делегейниң херээженнер хүнүн таварыштыр эмнелгениң уран талантылыг, херээжен чонунга чайынналчак чечектелишкени күзедим. Республикада бир дугаар бай-тайгажылар чаа аптекаларлыг апарганына, ол ышкаш ам-даа чедир кылыр ажилдары бүдүп, салган сорулгалары чоруттунгур болурун йөрээп ор мен.

Шеңне ДАРЖАА.

Тээли суур.

ХҮРЭЭ БОЛЗА...

Бистиң Барыын-Хемчик — улуг кожууннарның бирээзи. Бодум амгы үеде Ак-Довурак хоорайда чурттап чоруур мен. Ийи чыл бурунгаар даргалар чон мурнунга ажылының отчедун берип тургаш, биске хүрээ туттуруп бээр деп аазап турган чүве. Аазааның үш чыл манаар дээр, дараазында чылын ол эдипкен сөзү күүсеттинер ирги бе?

Дыңнап, билип чоруурга, чамдык кожууннарда хүрээлерни туттуруп алган боор-дур. Бистиң Барыын-Хемчикке улуг хүрээ чоп туруп болбазы? Бистер, 70 хар иштинде пенсионер кижилер чүдүп тейлээр чер тыппас-тыр бис. Кызылга хүрээге кирип алыры амыр эвес, акша-төгери херек апаар, чарыгдал үнер. Акша-төгери четчир улус Кызылдап кээп-ле турар-дыр, а пенсионерлер канчаарыл?

Бир эвес Барыын-Хемчик кожуунга хүрээни туттуруп эгелээр болза, чон ону аажок деткир, акша-хөреңгизин-даа болза өргүп, дузалажыр дээрзинге чигзиниг чок. Ынчангаш улуг назынныг кижилерниң өмүнээзинден кириген бо айтырывысты чогуур черлер өөренип көөр дээрзинге идегеп артым.

Алдын-кыс МОНГУШ.

Ак-Довурак хоорай.

ХЕРЭЭЖЕН АДЫГЖЫЛАР МӨӨРЕЙЛЕШКЕН

Март 8 таварыштыр «Шын» солуннун редакциясының болгаш ДОСААФ-тың уругларының аразында боо адып, мөөрейлешкен.

Эгезинде кол шииткекчилер Аяс Аир-Саана биле Хеймер-оол Ондар боону тударын, шын октаарын айтып берип, маргылдааның шыңгы дүрүмнерин тайылбырлаан. Ыраа 30 метр хемчээлдиг черге боону шыгаап-шыгаап, адады белең эвес.

«Шынчыларның» адыгжы кыстары 122 санныг база удурланыкчы команданың кыстары 124 санны адып, ДОСААФ-тың командазы тиилээн. Моон-даа соңгаар найыралчы харылзааны быжыгларын ийи команданың кежигүннери аразында дугурушканнар.

Бистиң корр.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының хуралдаар залында республиканың социал адырының эрткен чылгы түңнелдерин чугаалашкан. Хуралга ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Ирина Самойленко база хоочуннарның Чонну ажилга хаара талдар төлтериниң удуртукчулары олурушкан.

Республикада күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле ажилдың түңнелин сайыт Любовь Тас-оол таныштырган. Эрткен чылдың дургузунда Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы ТР-ниң 5 хоойлузунга үндезилеп, Республиканың Баштыңының 2 айтырыгына, 84 доктаалдарына болгаш 19 айыткалдарына даянып ажилдап турган. Социал адырже угланышкын-телевилелдерни ажилдап кылган. Ышкаш удаа-дараа хуралдарны, өске-биле ужуражылгаларны эрттирип турганын болгаш бүдүн чылдың дургузунда кылган ажилдарын демдегледим.

Шынап-ла, социал адыр дээрже аарын айтырыгларлыг кол болгаш чончуг харысалгалыг ажил-дыр. Республиканың чурттакчы чонунун кыдырал-чуртталгазын харыылаар, аарын хүн бүрүде хайгааралга алып, аарын-даа бүгү талазы-биле хемчеглер-чорудар апаар.

2015 чылда яамыга 8590 докумен-тер болгаш 1058 бижимел-биле лдиринишкinner кирген. Чоннун эрген социал байдалына болгаш бүлгөге хамаарышкан айтырыглар-на үе-шаанда харыыларны берген. Чонда ам айтырыглар-ла хөй. Чижээ, уругларлыг өг-бүлелерге чурттаар кың тудуп алыр хилинчектиг-ле белчин чер биле бажың оочуру-ла тгай. Инвалид уругларлыг улус бол-ла өскүстер база-ла ыңдыг чижектиг диришкinnerни кирип турар. Бо ырыг ажык болуп артар-даа, демей-оочурун манаар апаар, чылдан чече улаштыр-ла төнмес кылдыр улуп каар айтырыг-дыр.

Оон ыңай орук картазы езугаар тур-тунган башкыларның, эмчилерниң агаш оон-даа өске албан черлериниң алдакчыларының акша-шалыңы чо-турар. Орулганы эвээш өг-бүлелерге мунал ачы-дузазы, ай санында тлар акшазы, база хөй уругларлыг үлелерге бажың тудар шөл дээш, публика бюджетинден деткимче-көргүскен. Ол ышкаш картофель зинни болгаш ногаа культураларын ып алыры-биле 1550 муң рубльди эң. Түңнелинде 1574 санныг орул-ы эвээш болгаш хөй уругларлыг үлелерни картофель үрезини-биле дырган. 3279 өг-бүлелер болгаш муниципалдыг тургузуглар ногаа тураларының үрезинин алган. Бо ылдың түңнелин кожууннарда сурга-ап чорааш көрдүм. Хөй уругларлыг үлелерниң картофелин, ногаазын ып ап турарын солун-сеткүүлге ыдып турган бис. Тус черниң чагыр-ары оларны хайгааралга ап алган, а кызып ажилдап турар чорду. Өг-алер боттары база кызып ажилдаар аа эки, чүгле үстүкү черлерге көрүп аш олурбайн.

Орулганы эвээш өг-бүлелерге 2018 чылдар дургузунда «Инек — терикчи малым» деп төлевилелди лдап кылган. Бо талазы-биле яамы ууннар-биле кады дугуржылганы ып эгелээн. Эң эки төлевилел-дир бодаар мен. Уруг-дарыын өөредип, эм-билигге чедирип алзын дээш ны көргүзүп турары-дыр. Оон өске лыңн профессионазының 1-ден 6 дугаар ыдыгларына база өөредилге бол-культура адырының ажилдакчы-ына 2015 чылдың сентябрь 1-ден

эгелеп шалыңына 5-6 хууну немээн. Ол-даа болза, шалың бичилеп өзүп турар.

Республикада ажил чок чорукту кызыларының талазы-биле хемчегни үргүлчү ап турар. Кайда-даа ажилда-вайн турар улустуң саны 23,2 муң. 2014 чылда 23,8 муң турган, 2015 чылда, бичии-даа болза, кызырылган. Эрткен чылын 2593 кижиге ажилдай берген. Оларның чамдызына «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилели дөгүм болган. Бо төлевилелдин дузазы-биле ажилдап баргылаан улус бар. А 262 кижиге адыгжылар бригаданынче ажил-дап кирген. Чамдызын садыгжы, бух-галтер, бульдозер башкарар, арга-арыг ажилдакчызы деп кыска хуусаалыг курстарга өөреткен соонда, оларның саны база баткан. Ажилдар чок эвес бар, малчынарга кадарчылар, сакман-нар чугула херек, ыяш ажил-агыйла-рында, улуг тудугларда ажилчын күш чедишпес, ынаар барып айтыртынар болза, ажилды тып ап болур. Оон-даа өске хуу бүдүрүлгелерге ажилдаар улус херек. Чүгле бодундан хамааржыр.

«ТР-ниң 2014-2015 чылдарда күш-ажыл болгаш ажилга хаара тудары» деп күрүне программанын езугаар социал ажил-агыйның айтырыгларына 13 күрүне ачы-дузалары бар. Докумен-тилерин болгаш билдиришкinnerин дужаап, база тус-тузунда харыыларын күрүне ачы-дузазының соңгазын дам-чыштыр ап турар хамаатылар хөй. Оон ыңай бо программаның шугуму-биле ажилдап турар 69 инвалидтерниң өрээлдерин тускай дериг-херексел-биле дерээн. Бистиң аравыста кадының байдаты кызыгаарлыг улус безин күрүне ажилдарында ажилдап турар, оларның үлгөр-чижээн демдеглээр апаар. Чижээ, 1-ги бөлүктүн инвалиди Национал музейде чуруттунуп, даара-нып, керээ езугаар ажилдап орат. Оон өрээлин таарымчалыг кылдыр дерип каан. Бо маадырның, коляскалыг-даа болза, ажилына бердингенин, бурун-гаар көрүштүүн эскердим. Кадык-шы-рак ажил чок улус мындыг эрес-кежэ тура-соруктугларның үлгөрүн эдерер болза эки.

Оон улаштыр эрткен чылын Тиилел-гениң 70 чылынга таварыштыр медаль-дарны Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери 30 хоочуннарга тывыс-кан. Оон ыңай күрүне шаңналдарын 528 хоочуннар алган. Мобильдиг херексел-ди Кызыл хоорайның, Кызыл кожууннун, Каа-Хемниң, Бии-Хемниң, Таңдының болгаш Улуг-Хемниң хоочуннарына берген деп сайыт чугаалады.

2015 чылда «Аргыжарының таарым-чалыг байдалы» деп күрүне програм-мазында 66492,3 муң рубль көрдүнген. Оон 44602,2 муң рубль федералдыг бюджеттен база республика бюдже-динден 21,890,2 муң рубль. «2014-2016 чылдарда ТР-ниң хамаатыларына социал деткимче» күрүне программанын 376497,7 муң рубль санаттыган, феде-ралдыг бюджеттен 27016,2 муң рубль, республика бюджетинден 349481,5 муң рубль. «Күш-ажыл болгаш ажилга хаара тудары» деп күрүне программанын 265407,7 муң рубль келген, федералдыг бюджеттен 184048,0 муң рубль, респу-блика бюджетинден 81359,7 муң рубль. Бо программа 5 аңгы угланышкынныг.

Оон ыңай республикада 160 аңгы хевирниң социал ачы-дузазы бар. 2015 чылда 3840 кижиге санаттыган. Оон иштинде 521 бичии чаштарга, 1602 өг-бүлелерге, 1717 назы-хары улуг хоо-чуннарга болгаш кадының байдаты кызыгаарлыг улуска социал дузаны көргүскен.

Яамының база бир кол угланышкы-ны — интернат-бажыңнарже кичээнгей-

ни углаары. Хоочуннар бажыңнарында чурттап турар улуска социал болгаш эмчи дузазын үргүлчү көргүзүп турар. Кадыын быжыктылары-биле эрткен чылын 158 кижиге эмнелгеге чыттыр-ган. Хөй кезии Кызылдың хоочуннар бажыңында болуп турар. Сукпактың болгаш Дүргенниң бажыңнарында хөй эвес кижиге бар. Хоочуннарга бо хире дузаны көргүзүп турда-ла, чамдыктары пенсиязын алгаш, арага садып ижерин-ге туралыг. Кыштың күштүг соогунда арага ижип алгаш, ында-мында доңуп-дожаан турар, аныяк-өскенге чараш эвес үлгөр-дир.

Республиканың интернат бажыңна-рында ниитизи-биле 967 кижиге бак-таап турар. 2015 чылда 8 интернат-бажыңнарда болгаш «Деткимче» төвүнге хыналданы чоруткан. Хыналда үезинде 4 чурум хажыдышкыннарын илерет-кен, база дүрүм езугаар хажыдыш-кыннарын эдип алыры-биле шыңгы сагындырыгны берген.

Күш-ажыл телевирииниң талазы-биле яамы квартал санында мониторин-гини эрттирип турар. Ажил берикчизи күш-ажыл керээзинде өскерилгелер болгаш немелделер киригенин көрүп тургаш, ажилдап турар улугу-биле керээни дүрүм езугаар чарып алырын яамының ажилдакчылары дыңнаткан.

Оон ыңай республикага эрткен чылын 76 берге таварылга демдеглет-тинген. Тудуг ажылына 14 таварыл-га, кадык камгалал адырына — 13, күрүне эргелелин — 12, кадымал байлактар казар албан черинге — 11, өөредилгеге 7 таварылга болган. Айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин билбизинден болгаш оваарымча чогундан мындыг айылдар болуп турар. Ылаңгыя электриктер, тудуг-жулар, транспорт башкарыкчылары болгаш уургайларда ажилдап турар улус кончуг кичээнгейлиг болгаш серемчилелдиг болур болза эки. Ол ышкаш удуртукчу кижиге күш-ажыл телевириин, ээлчеглиг шөлээни, ажил болгаш байырлал хүннерин санаарын эки билер болур ужурлуг. Чамдык ажил берикчилериниң күш-ажыл камгалалының болгаш саң-хөө тала-зы-биле билии чавыс болуп турарын база сайыт демдеглээн. Шынап-ла, сайыттың демдеглен турары чөптүг.

Ам-даа чедир кылыр ажилдар бар, чижээ, кайда-даа ажилдавайн турар эр улус хөй. Оларны ажилга хаара тудары-биле бо чылын «Өг-бүлениң быжыг даянгыгы — эр кижиге» деп төлевилелди ажилдап кылып турар база күш-ажыл болгаш социал адырны бурунгаар хөгжүдөр дээш, аңгы-аңгы хемчегни яамы ап турар дээрзин Любовь Тас-оол чугаалаан. Эр кижиге дээр — өгнүң бы-жыг баганазы-биле демей болур ужур-луг. Чамдык эр улус бажыңнарында бичии уругларын ап олурар, а кыс эзе-ри, хөөкүйлер, ажилдап турар боор. Ам мырыңай оларга хамаарыштыр төлевилел ажилдап кылып каан, оон ачызында чамдык оолдар шимчени бээр боор дээрзинге идегээр апаар.

Оон соонда ТР-ниң «Деткимче» төвүнүн директору Буян Ооржак, Чаа-Хөл кожууннун Чонну ажилга хаара ту-дар төвүнүн директору Марта Монгуш, Бии-Хем кожууннун төлээзи Мира Он-дар боттарының ажил-чорудулгазының дугайында дыңнадыларны кылган. Кожууннарда база-ла социал адыр талазы-биле хемчеглерни ап турарын илеткелчилер чугааладылар. Оон ыңай ТР-ниң Дээди Хуралының депу-тады Ирина Самойленко база Пенсия фондузунун эргелелин даргазы Баяна Тугур-оол база сөс ап, кыска тайылбырларны кылган.

Ася ТЮЛЮШ.

МАСТЕРСКАЯ АЖЫТТЫНГАН

Шагаа бүдүүзүндө Улуг-Хем кожуунун уран-шевер херээн чонунун «Суй-белек» мастерскаязынын ажыдышкыны кончуг солун концерт, делгелге-ярмарка-биле эгелзэн. Ону кожуунун херээннер чөвүлелиниң кежигүннери организаастап эрттирген. Аңаа бүгү кожуунун сумуларынын, хоорайнын ус-шевер херээннери киришкен онзазындым.

Бичии чораан үлериимде, 1970-80 чылдарда, херээннер шимчээшкени дыка-ла идепкейлиг чораанын сактып олурган ужурум, хоочун башкы, херээннер удуртукчуз чораан Елизавета Андреевна Шалган чанымга кожо олурду. Ол амгы үеде Улуг-Хем кожуунун херээннер чөвүлелиниң даргазы Э.А. Маскыры мақтап чугааланып олурганы-даа ужурулуг. Чүге дизе Шагаан-Арыг хоорайнын херээннер эге организациязынын кежигүнү апаргаш, хөй-ниити ажылынын кайы хире чоруп турарын эскерип көрүп, аңаа киржип-даа чордум. Бо берге кризистиг үеде янзы-бүрү хемчеглер чоруттунуп, аныяк удуртукчуларнын бурунгаар көрүштүг ажылын чон эскерип, бот-боттарын деткижи, демниг ажилдап чоруунун бадыткалы — уран-шевер херээн чонну деткип, «Суй-белек» мастерскаязын ажитканы. Шынап-ла, «алдын холдуг» шевер херээннеринин ажилдарын чонга көргүзүп, таныштырарга,

чон ону үнелеп, чагыларын кирип турарын эскердим.

Мынчаар демниг ажилдаар болзувусса, үениң бергезинге торулбас бис. Кылган ажилдар бот-боттарыга дөмейлешпес, бот-чогалдыгызы-биле янзы-бүрү аргаан-даараан кылылар солун-даа, ажыктыг-даа.

«Суй-белек» мастерскаязын херээннер чөвүлелиниң кежигүнү, ус-шевер Азияна Виктор-овна ажыдып ап турар. Делгелге салдырган чамдык ажилдарны концерт үезинде шаңнал кылдыр сөңнөп, чонун өөртүп турду. Концертке киришкен херээн чонувустун өткүт, чараш үннерин дыңнап, танцы-самын көрүп, таалап, культурулуг-ла дыштандымыс.

Маңаа Шагаан-Арыг, Торгалыг, Чааты, Ишти-Хем, Ийи-Тал, Арыг-Бажынын херээннер чөвүлелдери идепкейлиг киришкен. Хөглүг-баштак Чааты кызы Хөглүг-оол акыйнын ролон ойнааны, чонну хөглөткени база Ийи-Тал, Торгалыгнын ыраажылары, ылангыя Алена Чамыянын, Яна Сундуйнун ырлаарын кайгап ханмадым. Чаатынын херээннери хөглүг-баштак, амыдыралдан шоодугларны көргүскен.

Амыдырал чаяакчылары — херээн чон ажил-ижин амыдыралга херек кырында үлгер-чижек кылдыр көргүзүп чоруу чоргаарал-дыр.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Шагаан-Арыг хоорай.

АВА КАРАА ЧЫМЧАК...

Ие киж — амыдыралдын чаяакчысы. Ава кижээ, кандыг-даа бол, төлү кончуг. Аңаа, оон оглу азы уруу ылбыргай хензиг азы хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, чаш төлү болуп, оон амыр-дыжы, кадык-шинээ дээш кезээде сагыш-човап, дүвүрөп-ле орат. Ава кижиниң дүвүрелиниң дугайында билдингир политик Аман Тулеев дараазында одурулгарны бижзэн: «Кажан соңгулдалар үезинде авам мени дээш соңгуваанынга, харын-даа меңээ удур болганынга иштимде дыка-ла кайгаан ийик мен. Ынчалза-даа сөөлүндө барып билип кааным, авам мен дээш, оглу дээш, меңээ күштүг ынак болганындан ол соңгувайн барган болган. Ол дээр-ле ава кижиниң төлүгө кайгамчык ажык болгаш шынчы ынакшылы-дыр».

Ава кижиниң чараш болгаш онзагай овор-хевирин бурун шагдан тура ыдыкшыдып чораанын улустун аас чогаалы херечилеп турар. Чонун ынак, бо-ла чугаа аразынга ажыглай бээр кыска хемчээлдиг аас чогаалынын бир хевир — үлгер домактарда ие кижиге хамаарышкан үлгер домактар хөйү-биле ажыглаттынып турар. «Булут аразындан хүн караа чылыг, улус аразындан ава караа чымчак», «Ава киж төлүм дээр», «Авага ажы-төлү артык, аңчыга алды-киш артык», «Ада чокта — чартык өскүс, ава чокта — бүдүн өскүс», «Авыралдыг чүве

— ава», «Авазы хүн болза, адазы ай болур» дээн үлгер сөстөр ие кижиниң аажы-чаңын база иштики делегейиниң байлаан көргүзүп турары ол.

Ава киж чаш ажы-төлүгө үлгер-чижек болур дээр кончуг шын. Оон бодунун хүн бүрүдө алдынарындан, чугаа-соодундан, көргөн көрүжүндө чаш төлдүң келир үеде киж болуп хевирлетинери кончуг хамааржыр. Ынчангаш ава апарган киж бүрүзү бодун ажы-төлүнүн мурнунга кончуг кичээнгейлиг, харын-даа оварымчалыг алдынары чугула. Чүге дээрге ажы-төлүдүң кижизидилгези ава кижиден дорт хамааржыр дээрзин демдегээр апар-дыр бис.

Амгы үеде кижизидилге айтыры чүгө ава кижини эвес, а ниитилелдин бүгү адырларын дүвүредип турар апарган. Эртемденнер, башкылар, культура болгаш өөредилге ажылдакчылары дээш, өскөлөр-даа ук айтырыгны шийтпирлээр-биле янзы-бүрү хемчеглерни чорудуп, шинчилеп ажилдарын кылып, бүгүле аргаларны ажыглап турар. Олар ажы-төл кижизидилгезинге үндезин культура, оон иштинде аас чогаалы кол черни ээлеп турар деп чаңгыс аай үзөл-бодалга кээп турары өөрүнчүг. Ынчангаш бо бүгүн сайгарып көөргө, 2015 чылдың Тыва Республикага Улусчу чаңылдар чылы кылдыр чарлаттынганы база анаа эвес.

Маңаа база-ла ава киж ролу улуг черни ээлээр.

Херээн киж ажы-т кижизидип тура, улустун чогаалын, оон жанрларын лаар болза эки. Ол дээрге төл хырын иштинге турд өлөй ырыларын, көгүдүгүл шору чүве биле бээр, тоол школа назыны чедип, эл назы-харлыг апарга, ул домактарны хөйү-биле алап чорууру чугула. Хорут ужурулар, сагылгалар дээш бүгүнү ажы-төлгө хүн бү сагындырып чугаалап, кидирип, боду база шак-ла алдынып чорууру болза, олар кижиниң кижизидилгези кончуг ажыктыг болгаш дээш болуру чугаажок. Чүге дээш улустун аас чогаалы дээш ле бурун шагдан тура ме угаанныг кижилерин, чон боттарынын чылдан чы ажыглап, эң-не эки үлгер сүүзүннерин арттырып, дазында салгалга дамчыдып-рип чораан эртинези болурийин. Ынчангаш кандыг-таварылгада «улус аразын ие караа чымчак» дээр дег, киж ажы-төлүн эки талазы кижизидип алып дээн сорузынга азы кандыг-бир часыг кылган таварылгала өөредилгил үлгер домакта ажыглап чорза, чугула.

Менги ОНД

Кызыл хоорай.

ХЕРЭЭЖЕННЕР ХУРАЛЫ

Март 8-тин бүдүүзүндө республиканың Херээннер эвилелиниң хуралына ыраккы Меңгүн-Тайганың, Тере-Хөлдүн ырак суурларын херээннер чөвүлелдеринин удуртукчулары хөйү-биле келгени онзагай болган. Тыва Республикада Россиянын хереглекчилер эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле эргелелдин хуралдаар залынга херээн чон шыгырт долу келген.

Тываның Херээннер эвилелиниң даргазы Людмила Кимовна Салчак хөй-ниити организациянын ажылын дидими-биле холга ап, бодунун көрүжү-биле ажилдап кирипкен. Мен оларнын хуралынга ийи катап киришкеш, мурнунда салган сорулгаларын деткип көрдүм. Людмила Кимовна республиканың херээннер чөвүлелдеринин удуртукчуларынга Март 8 таварыштыр изиг байырны чедиргеш, 2016 чылдың февраль 17-де Москва хоорайга болган херээннер конференциянын таныштырган. Аңаа Россиянын Херээннер эвилелиниң даргазы Екатерина Филипповна Лахова соңгу чүктүн девискээринде бот-башкарылганың ажил-херектеринге доктаап, чогумчалыг чүүлдерни демдеглээн: «Кажан чуртка экономика, саң-хөө болгаш хөй-ниитиге улуг сандараашкын, ол ышкаш делегейде дүшкүрлүг байдал турда, ниитилел тургузуунга ие-херээннерден бүгү-ле чүүл дорт хамааржыр». Ол бодунун чугаазынга амыдыралчы (социал) чүүлдүн чугулазын демдегелеп тура, өг-бүлениң быжыг болурунче, чаш уругларны кадык-чаагай өстүрер, кижизидер болгаш төрөл харылзаалар аразынга езу-чаңылдарны калбартырын онзалап айткан. Россиянын Херээннер эвилелинин конференциязынга Чуваш, Саха

(Якутия), Ненец автономнуг область, Алтай болгаш Хабаровск крайлар, Амур, Вологода, Курск, Орлов, Оренбург, Ульяновск об-лазындан келген төлээлериң ажылы көскү, үлгерлиг дээрзин демдеглээн. Конференциянын ажылынга бичии хоорайлар болгаш көдээ суурларда херээннер эвилелдин ажылы-че быжыглап, амыдыралдын бүгү адырынын деңнелинче көдүрерин чугаалаан.

Людмила Кимовна РФ-тин Херээннер эвилелиниң конференциязынга болган чүүлдү тода илеткээн. Ынчангаш Тывада херээн чонун амыдыралынын хөгжүлдээниң байдалынче кичээнгейни углап, Тываның эң ыраккы кыдыг суурларын дөт-төлээлери чалааны онзагай.

— Оо, солунун аа! Эң ыраккы кыдыг кожууннарда, харын-даа көдээ суурлардан безин бөдүүн ажил-ишчи херээннер четкилеп келген, мындыг чыыш ка-жан-даа турбаан — деп, артымга органнар магадап ордулар.

2016 чылда республиканың херээннер шимчээшкенин «21 век — тайбың, дең эрге, хөгжүлдө» деп кыйгы-биле кожуун, суур бүрүзүгө көскү

ажылдаарын Людмила Салчак демдегелеп тура, кожууннарже үнүүшкүн, төрөл-аймактар аразынга боттук ажил-херектерни чорударын демдеглээн солун.

Дараазында кады кожавыс Моол арат республиканың херээннери-биле арга-дуржулга солчуушкунун дугуржуп алганын чугаалаан. Чижээлээрге, Моолдун Тывада консулу Ганццэг Баасанжап кызыгаарда турар Тес-Хем база Эрзин кожуун-нарга чедип, көдээ ажил-агый, бүдүрүлгө сайзырадырынын арга-дуржулгазы-биле танышкан. Ынаар Моолдун Тывада консул төлээни ТР-ниң Чазааның чөвүлөкчизи Елена Кара-Сал, ТР-ниң экономикадан дашкаар харылзаалар директору Чылгычы Ондар база Тыва Республикада Россиянын хереглекчилер эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле эргелелиниң даргазы Людмила Салчак олар чораан. Чаңгыс бо чижектен ТР-ниң Херээннер эвилелинде ажил-херек чогумчалыг, бедик деңнелче көдүрлүп, эрге-чагырга органна-ры хөй-ниитинин ажылы-че улуг кичээнгейни угландырып турары көскү. Шак мындыг ажилдар

уламчылаар.

Эвилелдин ажылы чаа угла-нышкын, шимчээшкын-биле чоруп турар. Оон бир көскү чижээ, хурал мурнунда эртемден, психолог башкы Татьяна Ондар амыдыралга херээн кижиге эң-не ажыктыг сүмелерни берген, чай аразында үени канчаар шын ажыглап турарын чижекке чугаалаан. Сүт-Хөлдүн Ак-Даш суурдан адвокат, психолог Урана Ондар «Материнская нежность» деп клубта кандыг солун ажилдар чоруп турарын чугаалап, психолог киж чон-биле канчаар ажилдаарын сүмелзэн: «Өг-оранывыс анаа-ла чурттаар оран-сава эвес, ол мантра азы мандаала-дыр» — дээш, кезек чижекти-даа кириген. Бичии када ажыктыг, боттук чүүлдерни көдээ черден келген херээннер со-нуургап, суурларже үнүүшкүнү кылып, ындыг ажилдарны чорударын дилзэн.

ТР-ниң Херээннер эвилелиниң даргазы Людмила Салчак илеткелинде ужуражылга соонда, бүгү адырларда ажилдап чоруур херээннер ортузунга шимчээшкенин калбартырын, адырлар аайы-биле «төгери-к столдар» чорударын (эмчи,

башкы, эртемден, журнали чогаалчы, психолог, культу көдээ ажил-агый дээш, оон-өске), тыва херээн киж арын-нүүрүн, ниитилелге ту-жун, ажы-төлдүн кадык төр-түнеринче, арагалаашкын, бо кижилер турбас ужурулуг дээр сеткилинден чугаалап турар дыңнааш, деткип олурдум.

Суурларда бүдүү спирт-дып турар кижилер дугайын хемчег онааттынар дээрзин ниити ортузунга чугаа шың-тургустунган. Ылт чок кулак кызыпкаш, думчуун харань бодун бодаар чоруктан уштук Тыва кижиниң езу-чаңчылыг төрөл бөлүк туржук, кады-жаларынга карак-кулак болу демниг, найбарлдыг, чончу-лур болгай. Шаанда бис бичи чоруур шаавыста, ачам кемжэ-өйде хой дөгөргеш (хүндүс-бар эвес), дуу оранчок, та-ажылдыр аалче кара мүн, тава-ка эът тудускаш, мени халды-турганын утпас-тыр мен. О-чүл дээр болза, ол — буяны-сеткил-дир. Кады кожалары-биле аш-чемни үлгелер-ле ч-чордувус чоп. «Кадынын хама-ны, кожаның холбаазы» деп чү-бар, уруум, ону утпайн чор» дээ-авамнын мерген угаадыын сап-чурттап чоруур мен.

Март 8-тин бүдүүзүндө са-хандыг хуралдааш, дараазы-кылыр ажил-херектерге чедип-тус-тус даалгаларны мурну-салып алдымыс. Хуралга кел-ген херээн бүрүзү дарганы-холундан суй белекти ап, мо-соңгаар-даа идепкейлиг ажил-даарын, чаа-чаа ажил-хер-терже көдүрлүүшкүнүг болу-хүлэзип алган.

Оон мурнунда эртип тур-хуралдарга деңнээрге, бо ху-ра-дын хевирин чаа, өөредил-ажы-агыйжы, «төгери-к стол-ажык чугаа шинчилиг, айты-хары-биле эрткени солун.

Лидия ИРГИ

Черлиг-оол Куулар, Тываның Улустун чогаалчызы

КЕЛИР ҮЕНИ ӨТТҮР КӨРГЕН КЕНДЕН БАШКЫ

Тос дугаар школага физкультура башкылап турган чылдумовна Ооржактың аян-оол читкенден бээр аш-даа хонган. Ада-ие оон орткаш, үн баш чок орда, бажынынга кире бердим.

— Машина хөлезилеп ырак чоруткан чадавас, акшалыг бе? — деп, айтырдым.

— Чайын школа септелгезинге кылдааш, алган 300 рубльдиң кижи. Ооң-биле кайнаар чоруй деп ол — диди.

Эжик соктаан, почтачы теле-аппарат экелген. «Оглуңар Япониядан Москвада Шереметьев аэропортуна чедип келди. Чүрүң келгеш, ап алыңар. Бодуң кадык эки» деп каан болган. Шүң дүңе уйгу-дыш чок коргуп чыккан Аян-оолдун ава, ачазы ооң-ла өөрзөн.

— Элдеп оол боор. Ол беш чыл турда, лама кырган-ачазы кенден-Сүрүң башкы ном ажыт-ты. «Бо оол соонда кадагааты чурттарга мээң будум бас-чирлерге чедер кижидир. Тугарны эки камнап чоруңар» дээн эвейикпе. — Ол-ла чы-чаш оглумну эдиртип алгаш, кска чораан бис. Картаны үл алгаш, метролап чоруп увуста, баар дээн черивистиң шини тывары бистен ажыг-тан! Метро иштинге бис бот-высы азып каар бис. Бо оол 5 тында Москвага биске орук

айтып берип чораан болгай — дээрге, мен Кривдик-биле кайгап каан бис.

1989 чыл боор ийин ол. Ынчан «Шын» солунга ооң «кой-гуннап» чорааш, Индия, Кыдат, Япония үш чурттуң кызыгаарын өттүр чаңгыс рубль, иен, доллар-даа төлөвейн, Токио хоорайга четкениниң дугайында бижээн мен. Эжим «Известие» солуну-га бижээн. Изиг күзүл деп чүве ындыг кончук! Аян-оолдун ол төөгүлүг аян-чоруунуң дугайында ынчан ону ылап-ла баш удур өттүр көргөн улуг чургаачы, эмчи башкывыс дириг чораан болза, ам 100 харлап турар-дыр.

Ол Тывага хүрээ-хиит узут-каттынып каарга, Бурят чуртунга Иволга хүрээзинге баргаш, Богда бурганның өөрединиң шигээдиң суртаалдарына кайгамчык салым-чаянныын көргүскен кара чаңгыс тыва лама болгай.

1966-1969 чылдарда Барыин-Хемчик кожуунуң Аянгаты суу-рунга башкылап тургаш, уруг-ларым авазы Кызылга өөренип турда, кат-иём Хажытпаа Моңзуй-ооловнаның бажыңына ооң лама акызы Саая Шавыраа суг-лар чаңгыс одаг кады чурттап турдус. Ол шаанда Чадаана хүрээзиниң ламазы чораан, херээжен кижиле өг-бүлө-даа тутпаан арыг сагылдыг лама кижиле. Улан-Удэ хоорайдан ынчан Кенден башкы ол катым-

биле ужуражып чедип келген. «Канчыыр», «Дончуур» деп 108 томнуг улуг судурнуң чамдык эгелери балалып калган, эде чаартып кылырынга ону кириш-тирип турганын кайгап магадаан мен. Даштыгаа сери хөлегезинге олуруп алгаш, кара туш-биле демир-үжүктөп чайны өттүр эриннери-биле бижирткейнип номчуушаан, бижиттинип-ле олурар чораан. Ооң холунуң үжүү кайгамчык чараш! Ол Устүү-Хүрээге хурал-даа хураарына, сор-даа чалаарына бир дески чораан мен дээр. Ылаш хевилепте ном-судур-даа парлаар: чурур, бижиер, тенди шевир, чурукчу кижиле. Кенден-Сүрүң Ястуевич ону аажок хүндүлээр.

1969 чылдың алды ай эгезинде Сарыг-Бел дааның кырынга сакса шыгжап, дагылга езу кылганнар. Катым Канчыыр, Бады-Очур, тоолчу Амырык — шупту Ак-оол деп саая аймактың оолдары Кенден башкының Улан-Удэден эккелген ыдыктыг эдин ол оранга чаастыг эки чай болзун, тараа-чимис элбизин, кижилер хей-аъттыг омак-сергек болзуннар дээр ол езуу кылганын суглуг караам-биле көрүп, судалдыг холум-биле кады тутчуп, аал-чуртка авырал доктаазын деп-ле кады йөрээп чалбарып олурдум, өршээ!

Ол-ла чылын Кызылга көжүп келгеш, хүндүлүг кудам Дарыма-биле кады ажилдай бергенимде,

ол акым биезги улуг лама-биле муңгаранчыг найыралдыг, кады чечектээр, дазыл казар — кылбас-ла чүвези чок улус болган. Ястуевичиниң узун чаагайы хөлчөк: сеткил-сагыжы-даа, мага-боду-даа. Ондарың база ооң ша-вызы болгаш ындыг ийикпе, долу, ак арынныг хүлүмзүрүү — хүн-не!

Хемчиктиве эеп бар чорааш, Адар-Төш (Сарыг-Хөлчүк) арттың кырында Бай-Ылашты Рига хоорайдан кээп кино-чурукка Ультис деп этнограф эртемден езу-лал кылып бериңер дээрге, Он-дар Дарыма-биле бис ийиниң

аңаа киришкен үлүүвүс база бар (1990). Ол-ла артта төөгүлүг башкывыстың тураскаалын ооң төрөл аймаа дыка-ла эки дем-нежи кылып каан чордулар (!). Бүгү Тыва аңаа тейлеп эртип турар — бай, чараш чуртувус өрт халаптан менди-чаагай, бүгү чонувус айыыл-халаптан онча-менди болзун, өршээ, хайыракан!

Бурятияның сураглыг шү-лүкчүзү Людмила Олзоеваның ыдыктыг башкывыска турас-кааткан шүлүүн ооң 100 харлаан оюнга йөрээп кылдыр очулдуруп, хүндүлүг чонумга бараалгаттым.

КЕНДЕН БАШКЫ

Айлар, чылдар эрткен тудум, Ады-сураа тоолчуп алгаан, Ыыт чогу сөстен артык — Ыдык-сүзүү чүглө Тыва!

Бүдүү билер эртеминге Бүзүрели чаян-дөстүг. Тайга-сынның аңы безин Даажындан ону таныыр.

Үе биле оран танды Аңаа оруун ажыдып бээр. Үлүг-хуузу бүгү чонга Ачы-буян сөңнээн башкы.

Каптагайда караңгы дүн. Буктуң арнын кым-даа көрбээн. Камбы чааскаан шала муңгак, Бурганынга тейлеп орган.

Майдыр бурган ногаан аъттыг Моорлап келир байырлалда Магаданчыг чырык, чаагай Мөргүл кылып органы ол.

Чүдүкчүлөр ыыт-дааш чок Сүзүү-биле ылым-чылым Камбы башкы мурну-биле Катап-катап тейлеп эртер.

Эрегезин шуутпушаан, Тарназын номчуп орда, Энерелдиг ооң үнү Даян күжүн чонга сиирер.

Адааргалдың эргилдизи Аалдап келген багай шакта, Каразыг чок башкывыстың Хайлыг диирен тынын үскен.

Чүдүлгени хоруп турган Чүдек багай үе өттүр Кенден башкы тыны-биле Кеми чокту камгалап каан.

03.03.2016.

АЧЫ-БУЯННЫГ, ЭНЕРЕЛ СЕТКИЛДИГ

«Шын» солунга Даш-Кара-Салдың (Хомуш-Кенден башкының төл дүңмазының бижээн хүн номчуп таныштым. Ыжымның шыгжамырын-суп алгаш, бижиер дээр, ыдырып-ла чораан бода-мны үндүреринге Даш-оол Кара-Салдың ол чүүлү идигни-ди.

Алыс бодум Аянгаты чурттуг. Кенден башкы дугайында м, кырган-ачамдан, өгө кел-улустан-даа дыңнап чораан. Ооң дугайында чугаала-бергенде, улустуң үнү арай умнап, ыңай-бээр көрзүнүп, й сезиктиг болу бээрин эскер-мен. Кончук кылымачы, бил-чүвези чок, улус эмнээр, ара сиилбиер, картошканын бир янзы доораар дижи-рлар чүве. А мен ол үеде ден башкыны көрбээн мен.

1969 чылдың 8 айның ортаа и-ле боор. Бажыңымга сүт ындырып кааш, изиг сүтке аа хокоткаш, ортузунга сар-кагаш, аяктың аксын дуглап ш, херим даштынче үнүп кел-ш. Ыңай-бээр көрзүнүп тургаш, тускай, улустан аңгылань ар кижиге караам доктаай-ди. Боду бедик дурт-сынның, плащтыг, куу шляпалыг, бир унда даянгыштыг, өске хо-да «балетка» дээр бичии оданчыгаштыг кижиле аэропорт азындан кылаштап олур. Та-ле ийик, ол кижиге көрүп аш, англи чогаалчы Джон Гор-Байронну сактып келген мен. Ыжур ол кижиниң шевирин-ингени болгаш даянгыжын-шеврлиг. Байрон боду кончук аш, шевирин болгаш шала базар, аскап кижиле чораан.

Англияга ол үениң аныак эр кижилери ону өттүнүп, даянгыш тудуп эгелзэн чүве-дир.

Ол кижиле дорт-ла кылаштаан хевээр меңзэ келди. Мээң-биле мендилешкеш, чугаалай-дыр: «Самолеттан чаа дүштүм. Мында, бо Кызыл-Мажалыкта Саая Назын-оол Канчыирович деп эмчи бар чүве ийин, ооң бажыңын билер силер бе?»

— Ийе, билер мен, чедирип каайн. Чүглө эжиим хаап каайн — дидим.

— Адыр, кызым, самолетка чо-рааш, бээр кылаштааш, изиргени бердим, суксап чор мен, шайың бар бе?

— Кириңер, кириңер. Шайны ам дораан салыптайн. Чүглө сүт хайындырып каан кижиле мен ийин.

— Оо, изиг сүт болза, ол мы-рыңай кончук эки-дир — дей-дир.

Дораан-на сүттү куткаш, дем-ги аякта хөөдүп каан чиңге-тараамны мурнунга салдым. Ону көрүп кааш, ооң арын-шы-райы аныаксы берген ышкаш, чугаалай-дыр:

— Шуут-ла бичии чорумда аалым, авамның тараазы караам-га кестүп келди.

Оон шляпазын уштуптарга, көөрүмге, бажы эге-ле тас кижиле болду. Сүттү ийи катап куттуруп ижи алды. Ол аразында шай база хайны берген. Шайлааш, дериткеш, ийи аңгы кармактар-дан кончук арыг аржыылдар-биле чоттунуп оран болду. Серийдеп, дыштанып алырга, Кызыл-оол эмчи сугга чедирип каан мен.

Эртенінде бажыңга олурарымга, даштын хей-ле кижиле шимээрпел келген ышкаш болду. Эжик ажытынза-ла, өөм эззиниң төрөл угбазы-биле дүүнүг кижиле

кирип келдилер.

Угбай тургаш: «Кенден башкы бо бажыңга ыяап кирер мен» — дээрге, келдивис. Ол Улан-Удэде ажылдап чоруур лама башкы кижиле — дидир. Оон-на сагыжымга улустуң хүндүлөп чугаалажыры Кенден башкы бо ышкашыл дээн бодалдар бажым-га караңгынып эрте берген.

Ол дүүнүг хевир солуп каап-кан, көңүс бөдүүн кылдыр кет-тинип алган болду. Бодунуң омак-сергек деп чүвези аажок. Оон башкы чугаалады: — Дүүн силерниң бажыңыңарга кире-римге, сеткилимге хөлчөк-ла эки болдуңар. Арай-ла карактарың муңгаргай чорду, чүге муңчулуп чор сен, кызым? — деп айтырды.

Ынча дептерге-ле, херээмде бир-ле чүве сөктү берген ыш-каш кырган соонда, ишкирнип ыглай берген мен. Шынап-ла, өскүс уругун, мээң сеткил-сагыжымның муңгаралын, муңчулушкунун кым айтырып кээр боор. Өгленгеш, бир чыл чартык үе иштинде уругланмаан бис. Кунчулгарымың ажыг аксын дыңнай берген мен. «Дөңмээңге төл олуртпас сен, чүү дээр божу-вас херээжен сен» дээн сөстери кулаамга дыңналып чоруур апар-ган.

Кенден башкы дораан чаным-га келгеш, бир холу-биле куспа-тап, бир холу-биле бажымны суй-бап тур. Кады келген угбай база мени оожуктуруп: «Чугаалап бер, кызым, бо дээрге кончук буянын башкы ышкашыл» — дээр, аякка шай эккеп берди.

Оожургап алгаш, чугаалап бердим. Кенден башкы: «Удуур орнуңга олуруп ал» — дээр, ном ажыткаш, номчуп берди. «Ном номчуп турар үеде холуну тей-

лей тудуп ал» — дээрге, билбес болган мен. Оон боду холумну эде тудуп бергеш: «Күзелиң бүдөр кылдыр эки чүведен бодап олур» — диди.

— Уруг куду кыйгырып бердим. Башкы чечек частырдан бээр уруг сузу чедип кээр. Маадыр ие-даа бооп болур кижиле-дир сен. Ынчал-за-даа өйлей бээр улус-ла-дыр силер — дээр, каттырып кагды.

Оон бодунуң тудуп чораан би-чи чемоданчыгажын ажыдыпты. Ында янзы-бүрү өңнүг пөстөрде (ол үеде кадак безин танывас чо-раан бис) ораап каан түү (купюра) акшалар бар болду. Билдинмес сөстөр чугаалааш, ам болза тарина номчааны ол боор ийин, 25-тиң өкпөң өңнүг акшазындан ийи түү ап берди. Оон мынча дидир: — «Кайы-даа хире акша-төгөрик хереглеизе, бо акша-ларны черле чарыва. Кажан, бир дугаар урууң төртүтүнүп кээрге, бо акша-биле чөргөк, бөртчүгеш дээн чүвөлөрдөн садып алгаш, кедирип аар сен, кызым — дээн чүве ийин.

Шынап-ла, Кенден башкының чугаазы кара олчаан болган. Оолдарым 1970, 1971 чылдарда төртүтүнген, а хеймер уруувус — 1975 чылда. Оон ыңай ылап-ла өйлей берген бис. Ам бо хүнде чеден артты ажып алган, ажы-төлүвүстүң уругларын алчып берип, аралажып чор бис. Амы-дыралга чүү-даа турар. Кады төрзөн дүңмамның алды өскүс уругларын база амыдыралдың делгем оруунче эжиин ажып, дөгүттүвүс.

Кенден башкының буянын та чеже кижиле четтирген чүве. Бистиң өг-бүлөвиске мындыг улуг буянын арттырган, Бурган башкывыс деп тейлеп чоруур бис.

Оон ыңай бир мындыг тава-рылга база болган чүве. Улан-Удэ хоорайга өөренип турган, Аянгаты чурттуг студент Монгуш Кон-зай айыыл-халапка таваржып, дөрткү кааттан андарлы берген. Тыва студентилер дораан Кенден башкыга дыңнатканнар. Башкы чок болган кижиниң бүгү хере-гелин бүдүргөш, самолет-биле Кызылче үдепкен. Кады ужуп келген кижиниң бирээзи, мээң чаңгысклассчы, Аянгаты чурт-туг Сесимаа Бүдүповна Ооржак чүве. Кызылдың аэропорту-дан Аянгатыга чедиржи, ажаарына база киришкен мен.

Улуг Башкының буянын каш одуругга сиңирер аргажок-даа болза, чон мындыг ховар кижилерин утпас ужурлуг. Ол бүгү талазы-биле кижилерге үлегер бооп келген.

Кенден башкының болгаш тыва бижикиң үндезилекчизи Монгуш Лопсан-Чимит Шо-кар Чүлдүм оглунуң дугайында Кызыл-Мажалыктың №2 школының музейинде чыгган мен. Бурган булуңу кылгаш, аңаа Кенден башкының чурун салып, артыжап, айдызап чор-дум. Башкының бир улуг күзели — хүрээ-хиит тударын бодап чораан. Ооң күзелин боттанды-рары-биле өскөн-төрзөн черинге, Барыин-Хемчик кожуунга Кенден башкының хүрээзин тутса кан-дыгыл?

100 хар — бир век. Кенден-Сүрүң башкының чырык адын мөңгөжидер үе келген. Даш-оол Кара-Салдың идип үндүрген саналын бистиң өг-бүлөвис база төрөл бөлүүвүс долузу-биле дет-кир тур бис.

Валентина БЕГЗИ (Монгуш), хоочун башкы.

ХӨГЖҮМ-БИЛЕ ЧҮГЛЕНГЕН...

Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аты уран чүүл колледжизинин аныяк удуртукчузу Айлаңмаа Хомушкеевна Каң-оолдун хөгжүм-биле найыралы эрте чажындан-на эгелээн. Ол Барыин-Хемчик кожуунун Аксы-Барлык суурга 1972 чылдың апрель 5-те салым-чаяанныг, ажилгыр-кежээ, мөзү-бүдүштүг өг-бүлениң дөрт ажит-төлүнүн үш дугаары болуп чырык чер кырынга бодараан.

Ачазы Хомушкү Сүрүңович Каң-оол күш-ажылдың хоочуну. Тывага хоккей оюнун непередип, сайзыратканнарның бирээзи чораан. Авазы Санаара Сегбеевна — алдарлыг мал эмчизи. Ол «Шекпээр» совхозтун мал ажил-агыйына Тываның баштайгы президенти Ш.Д. Ооржактын удуртулгазы-биле кончуг шылгараңгай ажилдап чораан. Амгы үеде Санаара Сегбеевна Аксы-Барлык суурнун төлөптүг чурттакчыларының санынче кирип чоруур.

Айлаңмаа Каң-оолдун ада-иези кайызы-даа аныяндан тура кожуунун бот-тывын уран чүүлүнүң активчилери чорааннар. Ынчангаш уругларының аразындан ырлаар, шүлүктээр кызы Айлаңмааны, алды харлыг турда, республиканың салым-чаяанныглар школазынче өөредип киригенер. Бичии Айлаңмаа Кызыл хоорайга чаа-ла ажиттыгган хөгжүм-чурулга школазының виолончель класынче кирген. Эриг баарлыг авазының, экер-эрес аязының эрге-чассыг, бичии кысчыгажы интернат «агымынче» чагыртып кирери эң-не аар-берге оруктун эгези болган. Алды харлыг чаш кижиге шак, минута-биле санап каан, тускай хажытпас ужуруг дүрүмнерге бодун чаңчыктылары кончуг берге болгай: даң бажында баштайгы эл-чегге ниити-билиг бээр школага өөренип каапкаш, дүш соонда хөгжүм школазынга өөренип хүнзээр. Орайга чедир ийи школаның онаалгаларын күүседип, төндүрбейн чыдырда-ла, удурунче кыйгырган коңга эде бээр...

1987 чылда Айлаңмаа Каң-оол ук школаның фортепиано класын дооскан, ол үшкү класска кээрге, виолончель башкызы өг-бүлө байдалы-биле Тывадан көжүп чоруй барган. Кезек үеде мергежилин чурулга-биле солуп база шенээн. Хөгжүм амданын алкан кижиге чурулга-биле хурежири болдунмас болбайн канчаар, фортепиано класынче шилчири ужулга таварышкан. Доозукчуга хылдыг хөгжүм (виолончель) сагыш-сеткилдиг уян-чымчаан хайырлаан, а фортепиано логиктиг медреселдиг чидиг боорун сайзыраткан. Хөгжүмнер кайызы-даа каттышкаш, быжыг тура-сорукту, долгандыр турар бойдуска кичээлгеини болгаш бодун шын организастан билер кылдыр кижизиткен. Айлаңмааны быжыг билиглер-биле чүмнөп каан башкылары: Инесса Васильевна Лернер (фортепиано), Зинаида Константиновна Казанцева (музыка теориязы) Айлаңмааның оруун актап, улаштыр өөрениринге идиг бергенер. З.К. Казанцева салым-чаяанныг, республиканың келир үезинде хөгжүм башкылаар кылдыр шилиттинген уругларны боду эдиртип алгаш, Новосибирск хоорайга аппарып, ол черниң хөгжүм училищезинин башкылары-биле таныштырып, «удазынны улап берип», хайгааралга алган. Ол үеде школаның директору чораан Любовь Николаевна Хууракай, өөредилге талазы-биле директорнун оралакчызы Марита Депесоловна Удумбара, Мария Монгушовна Лопсан, Таисия Базыровна Өртөней, Чечек Хереловна Осур ышкаш башкылары-биле ам-даа харылзаазын үспейн, сүмелерин дыңнап чоруур.

Дараазында дөрт чылдар Сибириниң төвү Новосибирск хоорайның хөгжүм училищези-биле холбаалыг. Опера театрынга тыва кижиге бир-ле дугаар балет көргени (А.Адан «Жизель») космосче үнгени-биле дөмей болган. Новосибирск хоорай Айлаңмааның салым-чолунга дараазында чаа-чаа бедиктерге белеткеп эгелээн турганын ол ынчан дүжөвээн, ожааваан-даа. Хөгжүм училищезин 1991 чылда дооскаш,

А.Х.КАН-ООЛ.

холга тускай мергежилдиг специалистин дипломун алган. Ында айткан мергежилин «Музыка теориязы, уругларның музыка школарынга башкы» деп бижээн.

Училище соонда башкылаашкын ажилын Айлаңмаа өскөн-төрзөн черинге, Ак-Довурактын хөгжүм школазынга бичии чаштарны хөгжүм теориязынга болгаш фортепианога ойнап билер кылдыр өөредип эгелээн. Чуртка болган сандараашкын, социал-экономиктиг буураашкын ниитизи-биле шупту кижилерге нарын шылгалда кылдыр эрткен. Коммунизмниң «чырык оттарынче» чүткүп бар чораан чонга рыноктуг экономика, капитализмниң демократтыг үзели эң-не аар соуг болган. Хөй-ле чырык угаанныг, биче сеткилдиг кижилер арагаже сундугуп, сагыш-сеткил хоозуралының аспаанче киргени чажыт эвес. Суурга бо байдал тываларның төрөл-бөлүк, өг-бүлө, аймак-чон деп билишкиннери быжыг болганындан демниг болуп, көшкүн ханывыстың хайырлааны шыдамык чорук-биле чүгээр деткерлип үне бергенивисти ам сайгарып, бодап олурар болгай бис. Ол үениң аныктарына, ылаңгыя Айлаңмаа башкыга, хып дээн чалыы, чараш чылдары дошкун эрткен: чартык чыл чыгыгы шалың үнмөс байдалга чөгөл төтпээже, чөрүүзү-биле, эртенги хүнге идегелин ышкынмайн ажилдап-ла, ажилдап-ла турган...

Айлаңмаа башкы ам-даа улаштыр дээди эртем чедип алыры кедилгиде деп чүвени медресеп билгеш, 1993 чылда Улан-Удэ хоорайның Чөөн-Сибириниң күрүнениң культура болгаш уран чүүл академиязынче өөренип кирген. Шилип алган мергежилин «Улустун уран-чечен чогаалдыглары», а квалификастыг талазын «Фольклор ыр-лаар коллективтин удуртукчузу, башкы» деп адаар. Өг-бүлө айтырыгларының байдалы-биле бот-өөредилге салбырынче шилчиткеш, каттап база чергелештир төрзөн Аксы-Барлык суурунга хөгжүм башкылап эгелээн.

Академияны дооскаш, Кызыл хоорайның дыңнаары багай уругларның школа-интернадынга хөгжүм удуртукчузу кылдыр ажилдаан. Ол үелерде аныяк өг-бүлөгө дун олгу Арат көстүп келген соонда, Айлаңмаа башкының ие болур салым-чаяаны ону улам каастап, амыдыралга шудургу болурун негеп-даа келген ышкаш апарган.

Дараазында А.Х. Каң-оол 1998 чылдан тура Кызылдың А.Б.Чыргал-оол атыг уран чүүл училищезинге ниити ыры болгаш сольфеджио кичээлдерин башкылап эгелээн. Ол-ла чылын тыва национал херекселдер салбырын эргелекчизи апарган. Училищеге 2001 чылда «Улустун ыры» деп чаа мергежил ажадырынга улуг үлүүн киригеш, улустун ырларын күүседир «Сайдаяк» деп бөлүктү тургускан.

А.Х.Каң-оолдун тургускан «Сайдаяк» бөлүү 2007 чылда тыва национал оркестриниң киржилгези-биле С.И.Бадырааның «Буян-Бадыргы» деп хөгжүмнүг шиизин бир-ле дугаар сценага салган-

нар. Бо болуушкун Тываның хөгжүм культуразынга база бир чаа базым, чаа көдүрлүүшкүн болган. «Буян-Бадыргы» деп опера-шии Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оолдун грантызынга төлөптүг болган.

Уран чогаалдыкчы башкы тыва ырларны өөредириниң талазы-биле тускай методиктиг эртем ажилдарының херегин эскергеш, 2005 чылдан тура Новосибирск М.И.Глинка атыг консерваториязының аас чогаал, фольклор материалдарын чыыр экспедицияларынга киржип, Тываның Эрзин, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Өвүр кожууннарынче үнген. Тываларның аас чогаал культуразында ырлар талазын улам ханы кылдыр өөренип, ол талазын шинчилээр сорулга-биле Новосибирск консерваториязының этномызыкознание кафедрасының аспирантуразынче кирип алган. Эртем талазы-биле удуртукчу башкызы уран чүүлдер эртемнериниң кандидаты, консерваторияның доцентизи Галина Борисовна Сыченко.

А.Х. Каң-оолдун чедишкиннериниң бирээзи 2011 чылда оон шинчилелдериниң түннели кылдыр үндүрген «Эрзин кожуунун хөгжүм аас чогаалы» деп компакт-дискизи болур. Ук төлөвилел Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантызын деткимче кылдыр ойнап алган. Ында Эрзин чонунун чаңылчаан болгаш амгы үениң аас чогаалының дээди үлөгерлери кирген.

Бо үелерниң дургузунда А.Х.Каң-оол он ажыг эртем статьяларын бижип, Россияның болгаш Сибириниң янзы-бүрү журналдарында парладып, эртем-практиктик конференцияларга тыва ырларның Эрзин кожуунда онзагайын чырыдып чоруур. Удавас «Эрзин тываларының ыры культуразы: жанр, ритм, аялга болгаш күүселде айтырыглары» деп диссертация-шинчилел темазы-биле эртем чадазын камгалап алырынга белеткенип турар.

Колледж сургуулдарында, республиканың ыры-хөгжүм башкыларынга дуза кылдыр «Арбын өссүн» деп методиктиг болгаш тыва улустарның база авторлуг ырыларның чыындызы болур өөредилге номун парлап үндүреринге белеткеп турар.

А.Х.Каң-оол чедишкиннерге чүгленип, бодунун чогаалдыкчы ажил-ижинге улам шыгыгы, улам негелделиг болуп, улустун ырларын республикага калбаа-биле непередир деп сорулганы салган. Шак ынчаар 2006 чылда республика чергелиг улустун ырларын күүседир ыраажылар аразында «Улустун ырызы» деп 1-ги конкурсту чогаалдып чарлааш, бедик деңгелге эрттирген. Ук төлөвилел 2011 чылдан эгелеп хемчээли болгаш шынары улам өзүп, регионнар аразында эртер улустун ырларын күүседир ыраажыларның сурагылы конкурс-маргылдаазы апарган.

Амгы үеде эртемден башкының сургуулдары регионнар-даа аразында эртип турар, делегей чергелиг-даа конкурс-маргылдааларның дипломантылары, лауреаттары апарган: «Студенческая весна» (Кызыл, Пермь), «Молодые голоса Сибири» (Новосибирск), «Улустун ырызы», «Малые Дельфийские игры» (Кызыл). Чыл келген тудум оларның саны көвүдөп турары өөрүнчүг, магаданчыг. Чижээлээр-ге, Чинчи Кара-оол төөгү эртемнериниң кандидаты апарган, Рада Иванова сурагылы «Октай» ансамблдин бичии уруглар бөлүүнүн удуртукчузу, Тэрада Мао Кызылдың ийи дугаар школазында япон дыл башкызы.

Айлаңмаа Хомушкеевнаның чоргааралы — оон «бүдүргөн продукциязы»-биле дөмей хөй санныг сургуулдары болбайн канчаар. Оларның чамдыктары «Саяннар» бөлүүнде солистер, «Алаш» фольк-бөлүктүн артистери, чамдызы Тываның янзы-бүрү булуңнарында ажилдап, Россияның дээди өөредилге черлеринде өөренип чоруурлар.

Кижиге кемчи чок, малга багы чок Айлаңмаа Хомушкеевна Каң-оол деп-ширинге чиик-адак, ол чүнү-даа сего-гирип алырга, чайгаар бүдөр. Ол 2010

өөредилге чылында өөредилге тала-ле директорнун оралакчызы, 2013 кижизидилге ажылын удуртуп тур 2014 чылдан тура Кызылдың уран колледжизинин директору кылдыр латкан.

Эрткен чылын Чөөн-Сибириниң тура болгаш уран чүүл академия «Культураның социал талазы-биле тукчу» деп билиг бедидер курскызыл диплом-биле дооскан.

Бо кыска үеде оон бир чаа эгези — салым-чаяанныг башкы атарны мөөнөп алгаш, колледжин он салбырларынга немештир чаа ныышкынныг «Декоративно-прикладное искусство и народные промыслы» салбыр ажитканы кончуг дидим билишпирлиг базым болуп турар. Олге Тывага улусчу ус-шеверлер беле «Художественный металл» деп хөй оол, 2 уругну өөредип эгелээн. Олар келир үеде ювелирлер, дарганнар белектер чогаалдып кылыр специалист апаар. Ында Россияга тускай өөредилгелеринге эртем чедип алган салым-чаяанныг, аныяк специалист башкы металлдар талазы-биле Н.Н.Тас В.К.Никитина, чонар-даш талазы Б.А.Күжүгет, ыяш талазы-биле Э.К.С. колледжиге ажилдап эгелээш, студ-лерге ус-дарган ажил-тывыштын чажырын, тыва национал каасталга хер-дерин кылырының аргаларын шинг-турарлар.

Ынчангаш директорнун мурнунда дынган сорулгаларның бирээзи — а үеде колледжиге чаа дериг-херекселдер ажилдадып, мастерскаялар ажадыр тизи-биле колледжиниң материал-те-тиг баазазын быжыглаары болур. Бас-ышкаш тус өөредилге чериниң доозук-рын келир үеде Тыва Республикага х-ховар мергежилдиг специалистерни бе-кеп өөредир: дизайнерлер, модельер (тыва идик-хепти сайзырадыры-биле өйлөкчилери дээш, оон-даа өске).

А.Х.Каң-оолду дүвүредип чор-айтырыгларның бирээзи — келир доозукчулар культура, хөгжүм талазын дээди эртемни чүге Тывага чедип ап-базыл? Бедик чүткүл, изиг күзеп турда айтырыг боттанып болуру магатчок. Ан-удуртукчу Тывага база онзагай, сол-төөгүлүг өөредилге чериниң келир дээш хүн бүрүдө дүвүрөп чоруур.

Чымыштыг ажил-ижин удуртупша Айлаңмаа Хомушкеевна өг-бүлө, а-төлүнгө эң-не кичээлгеин ие. Оон чөлөнгини болгаш хей-аьдын, сүп-сүзүүн бедидир киискидир чоруур дуза-чызы, өөнүң ээзи — Алим Агаевич Хер-Ол — Россияның Чурукчулар эвилели кижигүнү, реклама талазы-биле чуру-салым-чаяанныг чонар-даш чазаны-зы. Оларның улуг олгу Арат келир үе-фармацевт эмчи болур дээш, Том хоорайның эмчи университетиниң д-дугаар курузунда өөренип турар. Орт-уруу Доржатамаа — Республика лицейи 7-ги класының өөреникчизи, а хеймер-Даян үш харлыг.

Аныяк удуртукчунун мурнунда сал-ган сорулгаларының эң-не кол угланы-кыны — Тываның хөгжүм культуразы уран чүүлдун янзы-бүрү хевирлерин ре-публикага сайзырадыры, чогуур үезин салым-чаяанныг уругларга дуза када-р оларның келир үезин шын тодарда-углаары болур. Алыс аян хөөнү аял-хөгжүм-биле чүглөнгөн, ажы-ижи ч-мыштыг, ал-боду чырык, чылыг удурт-башкы ук өөредилге чериниң амыдырал-ам-даа хөгжүлделиг, хөй талаалыг кыл-сайзырадып шыдаар, сүр-күжү чет-болгаш кандыг-даа берге үелерде чанын-кижилерге төлөптүг үлөгер болбуша-бүзүрелдиги-биле келир үеже чүткүл-«эжиндирип» бар чоруур.

Ульяна МОНГУ
Кызылдың уран чүүл коллед-
зинин башкызы.

Чурукту өг-бүлениң архивинден алган

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ

ДАРААЗЫНДА ӨВҮРЖҮЛЕР ЭРТТИРЕР

85 килдиг мөгелер аразында 1-ден 4 дугаар чер алган мөгелер.

Февраль айда кожууннар аразында тыва хүреш маргылдаазын Хем кожууннун удуртукчулар-организастап, спортка, уран чедип алган чедиишкнне-Тываның чонунга төлөптии-е бараалгаттылар.

Эрткен чылдың түннелдери-е «Спортчу элита-2015» деп республиканың эң шыырак спортчулар-илеридир байырлалга Улуг-Хем ууннун спортчулары кожууннар ынга болган мөөрейге шылгарар, надып, мактатканнар. Ынчангаш даада база олар эки белеткел-көргүстүлөр.

Маргылдааның доктаадып каан үмүн езугаар баштай 85 килге үр мөгелерниң хүрежинге 90 ажыг үлөр хүрештилер. Маңаа баштай-алыгда-ла бо килге шүглүп болгу январь айда Сүт-Хөл кожууннун налы дээш хүрешке шүглүп үнген н-Хемчик чурттуг Артур Шагжы-е Өвүрнүн Дус-Даг чурттуг, 2009 да аныктар аразында Наадым пиону Алдын-Сай Одай олар та-кы бергеннер.

Оларның кайызы-даа хевис кы-га үнүп келгеш, тыва хүрештиң аңгы-кашлагай аргаларын бот-арында удур кылчып, зал долдур-ган хүрештиң аарыкчыларынга иш хүрежин көргүстүлөр. Оларның ызы-даа бо килге Тываның эң-аырак дээн мөгелери деп чүвени даада база бадыткадылар. Хүреш

дээрге спортчу адаан-мөөрей-ле болгай. Бо удаада аас-кежик Алдын-Сайның талазынче чайлы берди.

Оон соонда Алдын-Сай Одай мугурлаашкын, 32,16 мөгелерниң салыынга-даа бодунуң онаанга та-варышкан мөгелерни октап чорааш, шаңналга четкен 8 мөгениң санынче кирип келди. Бо удаада ол чаңгыс чер-чурттуу, республиканың база бир шыырак дээн өзүп оран мөгези Айдың Туңга таваржы берди.

Оларның кайызы-даа моон мурнун-да төрзэн Өвүрүнге, республиканың өске-даа булуңнарынга таваржып, хүрежил турганнар. Ынчангаш олар бот-боттарының кылыр аргаларын кончуг эки билчир болгаш, октажып чадап, дыка үр хүрештилер. Карак чивеш аразында Алдын-Сайга ынак аргазының тудуу таваржы бээрге, эжин октап алгаш, 4 мөгениң санынче кирип келди.

Артып калган 4 мөгениң хүре-жинге Одай Улуг-Хемниң шыырак мөгелериниң бирээзи Айдың Серини октап алды. База бир 4 мөгениң санынче кирип келген Улуг-Хемниң мөгези Экер Кыргыс Тес-Хемден кел-ген Чаян Шалыкка октады.

Эң сөөлгү шүүлде хүреште Ал-дын-Сай Одай Тываның база бир шыырак дээн огу Чаян Шалык-ка таваржы берди. 90 ажыг аныак оолдарның аразында чаңгыс-даа аштырышкын чок хүрежил келген Алдын-Сай Одай бо удаада Чаян

Шалыкка октакаш, үжүрлөшти.

Тулган чемпионун илеридир аар деңзиги мөгелерниң хүрежинге 90 хире мөгелер содагланып, девиди-лер. Оларның аразында Тываның 2 Арзылаңы, 4 Начын мөгелери хүреш-тилер.

Шаңналдыг черни алыр 8 мөгениң аразынче Чаа-Хөл кожууннун мөгелери Айдың Отчуржап, Саян Дыдый-оол, Улуг-Хемниң мөгелери Айдың Монгуш, Камгалакчы Монгуш, Тес-Хемден Сайын-Белек Түлүш, Чөөн-Хемчиктен Начын Монгуш, Сүт-Хөлден Начын-Мерген Ооржак болгаш Таңдыдан Мерген Монгуш олар кирип келдилер.

Бо салыгда, ук маргылдаага шүүп болгу дег шыырак мөгелер Айдың Отчуржап биле Сайын-Белек Түлүш таваржы бердилер. Оларның аразында болган кончуг солун хүрешке Сайын-Белек онаан ажып алгаш, эң-не шыырак дээн 4 мөгелерниң санынче кирди. Улуг-Хем кожууннун өзүп оран аныак мөгези Камгалакчы Монгуш сөөлгү үеде хүрежириниң талазы-биле арга-дуржулгазын, белеткелин күштелдирген деп чүвени бадыткап, Чаа-Хөл кожууннун шыы-рак мөгелериниң бирээзи Саян Ды-дый-оолду октап алды.

Республиканың Начын мөгези Начын Монгуш эрткен айда Сүт-Хөл кожууннун шаңналы дээш хүрешке шүглүп үнген Улуг-Хемниң мөгези Айдың Монгушту октады. Таңдының төлээзи Мерген Монгуш Начын-Мерген Ооржакты октааш, дөрт мөгениң аразынче кирип келдилер.

Дөрт мөгениң хүрежинге Са-йын-Белек Түлүш Мерген Монгушту, Камгалакчы Монгуш бедик арга-дур-жулгалыг Начын Монгушту октааш, шүүлде хүрешке кирип келдилер. Оларның аразында болган түннел ужуражылгада Сайын-Белек Түлүш аныак удурланыкчызын ажып эрткеш, Улуг-Хем кожууннун шаңналы дээш хүрештиң тулган чемпиону атты чедип алган. Ам болур маргылдааны Өвүр кожуун эрттирер.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тыргаттырган чурук-тары.

ОЮН-ТОГЛАА ОНЗА-ЛА БОЛДУ

Бистиң Шеми сумузунга Шагааны чыл са-нында төрөл-бөлүк аайы-биле эрттирип турары чаңчылчаан. Бо чылдың Шагаазын Монгуштар кончуг солун болгаш тывызыксыг эрттирген. Оюн-тоглаалар, концерт, мөөрейлер хей-ле бол-ган. Тываның бир сураглыг композитору Анато-лий Монгуштуң чырык адынга тураскааткан ыры мөөрейин өг-бүлөзи, ажы-төлү, Чадаана хоорайда чурттап, ажилдап чоруур огу Чойган Анатолие-вич Монгуш баштадыр солун кылдыр эрттиргеш, дипломнар, акша шаңналдарын тиилекчилерге тывыскан.

База бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Хей-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш шемижилерге байыр чедиргеш, өг-бүлөзиниң мурнундан Шеми орту-мак школазынга дуза кылдыр 10 муң рубльди белекке берген. Мөөрейлерге, оюн-тоглааларга шаңнал-мактал алган кижилер-даа хей, оларның аттарын адаар болза, маңаа сынмайн баар. Бодум ийи дакпыр шаңнал алгаш, дыка-ла өөрдүм. Оглум адын чарыштыргаш, бирги черни алгаш, шаңналынга кыс молдурга эккелди.

Тыва тонну даараары дыка берге, нарын чорду. Авамдан көрүп, билип алган мен. Суурда авамның даараан алгы тоннарын, чоорганнарын эдилеп чоруур улус хей. Тыва алгы тоннун эң берге чүвези – моюндурук олуртуру, авам канчап даарап турган киж боор деп бо-даар чордум. Ус-шеверлер мөөрейинге киришкеш, каш хонук иштинде уйгу-чыдын чок даараан хевим-биле эки түннелдиг болуп, даараныр машина-биле шаңнатканым – авамның ачы-буяны-дыр. Бодум 55 харлыг мен, ыры конурузунга база киришкеш, үшкү черни алдым.

Людмила ДОНГАК.

ЧУРУМНУГ-ЛА ТУРДУ

Ийи, үш чыл бурунгаар чоор бе, В. Көк-оол аттыг тыва национал театрның капитал септелгезиниң соонда дыка эки чурумнуг турду. Улуг улустун сеансыларынче бичии уругларын эдерткен улусту шуут киирбес тускай дүрүм, тайылбыр күштүт тур-ган. Чон аңаа удурланмаан-даа, харын культурулуг дыштанылгага чаңчыга берген. Ону кажан күш чок кылып, соксаткан чоор?

Сөөлгү үелерде 3-тен 7 харга чедир уругларын эдерткен көрүкчүлөр көвүдзэн. Чаңгыс кежээ мындыг болду. Чаа шиинже келген көрүкчүлөр зал долдур олу-рупкан. Ши-орту кирип чорда, 5-ки одуругнуң барык-ла ортузундан 4-5 харлыг оол чиигенир өрзэл баар апарган. Хөөкүй кырган-авазы чыга-ла элчоксунуп, үнер-кирерде улусту тургустуруга, шимээнниг-даа болду. Дөрткү одуругдан өске бир бичии уруг угбазының чугаазын көңүс тоовас, дыңнаас: «Суксап тур мен, буфет бараал» – деп, аай-дедир шимчеп, халып тур-гаш, белек сунар дээн көрүкчүнүң боодал чечээниң бир бажын сыйып кагды.

Кончуг таарымчалыг турган дүрүмнү катап диргизип, дыштаныкчыларны хүндүлөвишаан, ажы-төлдү ниити чурумга өөредип, чаңчыктырза эки боор.

Театрга ынактар: А. НАТПИТ, Н. СЕРЕНОТ.

Прокурор хыналдазы

ХАЖЫДЫЫШКЫННАР
ЧАЙЛАТТЫНГАН

Курлавырлар-биле хандырып турар организа-цияларның төлевир сагылга-чурумун канчаар сагып турарын Тываның прокуратура органнары хынаан.

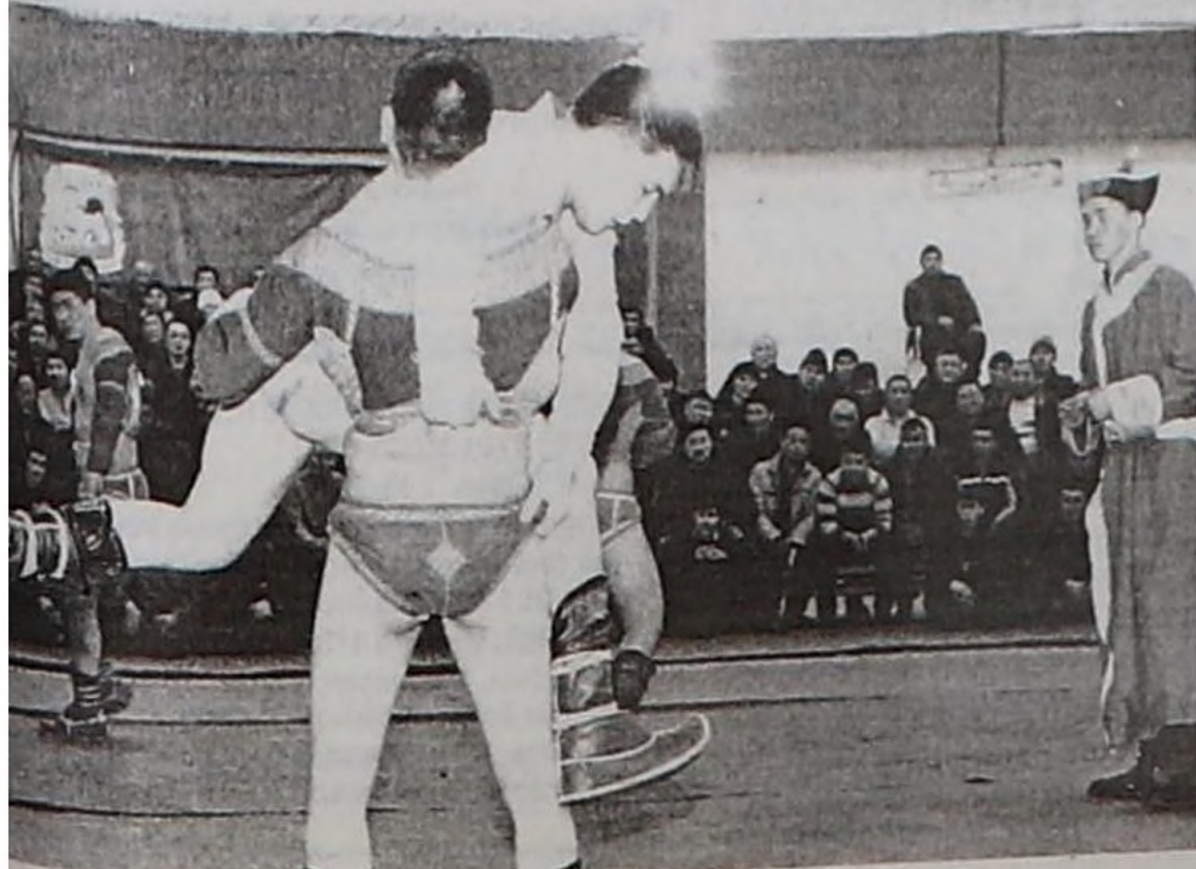
Хей квартиралыг бажыңнарны эргелеп-башкара-рының талазы-биле ажил-чорудулганы боттандырып турар курлавырлар-биле хандырылга организация-ларының болгаш оларның төлээлериниң төлевир са-гылга-чурумун сагып турарына хыналданы Кызылдың прокуратуразы чоруткан. Хыналдадан илерээни, «Кы-зыл ЧЭТ» ААН болгаш «Суг-канал» КХН-биле керээ чарган №1 чуртталга-тудуг кооперативи (ЧТК) хереплек-чилерден акшаны бот-тускайлаң чыып алгаш, одалга, изиг болгаш соок суглар дээш ол организацияларже кириер төлевирни саададып турар болган.

Чижээ, ЧТК №1 курлавырларны ажыглааны дээш, «Кызыл ЧЭТ-ке» 311 муң рубль өрелиг болган. Оон аңгыда ол-ла ЧТК №1 соок суг дээш «Суг-канал» КХН-ге 33 муң 212 рубльге өреленген. Болдурган хажыдыш-кыннарны чайладырын прокуратура ЧТК №1-ниң удур-тулгазындан негзэн.

Оон аңгыда «Чүлдүм-42» чуртталга-тудуг коопера-тиви болгаш «Уют» КХН, боттары өрелиг хирезинде, «Суг-канал» КХН-биле чарган керээзинге үндезилеп соок суг дээш төлевирни бот-тускайлаң чыып турар. Ол черлерниң удуртулгазынче негелдени прокуратура кириген. Прокурор хыналдазының түннели-биле тургус-тунган документиленни хамааржыр черлер сайгарып көргөн болгаш хандырган, четпестер чайлаттыган.

Татьяна ФАТАКОВА,

Кызыл хоорайның прокуратураның улуг дузалакчызы.

Чинчи-шуру садып алыр мен.

Харылзажыр телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

Педиатр (бичии уруглар эмчизи) база гастро-энтеролог (ижин-баар эмчизи) дуржулгалыг эмчи **Нина Уйнуковна Доспанчик** 18 харга чедир уругларны хүлээп турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 3/3 кабинет 306. Баш удур бижиттирип алыр телефон: **8-923-55-99-365.**

ОГРН 315171900002116

Телевирлиг үндөзүнө парлаан.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуу чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртөөнүн 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртөө Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,
Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490

Телевирлиг үндөзүнө парлаан.

Байыр чедиришкени

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс Бай-Тайга, Кара-Хөл сумузунун алдарлыг малчыны, кадарчызы **Лүндүповна ХЕРТЕКТИН** март 10-да 78 харлааны. Кыстың, чаңгыс оолдун, хөй санныг уйнуктарының авазы. «Эки малчын» деп хөрек демдээниң эдилекчиз амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ававыска дарааз ругларны тураскааттыыс.

АВАВЫСКА

Орден, медаль хөрээн
каастаан,
Омак-хөглүг ававыс сээ
Төрүттүнгөн хүнүң-биле
Дөгөрөвис байыр тудуп,
Аас-кежи, өөрүшкүнү
Алгал-йөрээп, күзээр-дир бис.
Чаңгыс оолдун, беш кыстың

Чоргааралы, бүзүр
Ажы-төлүң, бистер
Амыр-дыш чок уду
Аадып, чайгап, өст
Ававыс сээ мөгөйд
Ынчангаштың дөгө
Ажы-төлүң, уйнукт
Каң дег быжыг кад
Катап, катап күзед

Хүндүткел-биле, ажы-төлү, хө
уйнукта

20 муңну – март 31-ге чедир

Бо чылдың март 31-ге чедир Ие капиталының акшазындан чаңгыс угда берип турар 20 муң рубльди алырын чөпшээрп каанын билер бис.

Ону 2015 чылдың декабрь 31-ге чедир Ие капиталыга сертификат алган улус ап болур. 20 муң рубльди алырын шиитпирлээн болза, билдиришкенин чурттап турар черинде Пенсия эргелелинге, хөй адырлыг Төпке (МФЦ), азы интернеттиг арында «Камгалаткан кижиниң хуу кабинетин» таварыштыр кириер. Билдиришкенин кириер сөөлүгү хүн – март 31.

Билдиришкенин СНИЛС-тиң дугаарын, сериязын база Ие капиталыга сертификаттың дугаарын, сериязын айыткаш, бодунуң паспортун (хоолгазын), банкыда агар санын бадыткаан документи кожар. Билдиришкенин кирген соонда, агар санче 20 муң рубльди ийи ай дургузунда шилчидип бээр.

Амгы үеде Тывада Пенсия фондузунун органнарынче 13 370 кижиле билдиришкенин кириген. Оларның иштинден 12 887 сертификат эзлеринге 234 млн. рубль ажыг акшаны шилчидип берген.

Бистиң корр.

«СПЕЦОДЕЖДА» магазининде

малгаштыгда кедер резин болгаш кирза идиктерни, га-лоштарны, ажилдаарда кедер хелтерни, камуфляжты, рюкзактарны, спальниктерни, майгыннарны доктаамал садып турар.

Рынок өртөөндөн чиик.

Кызыл хоорай,
РПС баазасы, 16/8 склад,
2 дугаар каът.

Телевирлиг үндөзүнө парлаан.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета
2	Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
3	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С
4	Бухгалтерия — 2 недели
5	Оператор ЭВМ — 2 недели
6	Основы работы в сети интернет — 2 недели
7	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
8	Секретарь делопроизводитель — 2 недели
9	Фермер-предприниматель — 1 месяц
10	Электросварщик — подготовка, переподготовка
11	разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.

Справки по телефону: 2-74-26;
8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57

Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по надзору в сфере образования Республики Тыва.

ТАРИФЫ на размещение рекламных материалов газеты «ШЫН» информационных материалов и PR – статей

Наименование материала	Для юридических лиц	Для индивидуальных предпринимателей
Заказной материал информационного характера	1 кв.см – 20 руб	1 кв.см. – 15 руб
Размещение подготовленного заказчиком материала	1 кв. см – 15 руб	1 кв.см. – 10 руб
Для физических лиц мин. модуль 26 кв.см. до 50 слов — 300 руб, свыше 50 слов — одно слово 8 рублей. Для юридических лиц до 40 слов — 600 руб.		
Перевод текста	До 50 слов – 300 руб Свыше, 1 слово – 8 руб	
Услуги профессионального фотографа (возможен выезд на адрес заказчика)	По договоренности	
Размещение фотографии	1 шт – 300руб.	
Эксклюзивные стихи	По договоренности	
Размещение извещения	1100 руб.	
Размещение сообщения	1500 руб.	

667000, Республика Тыва, г. Кызыл
ул. Красноармейская, 100
тел/факс 2-17-94
e-mail: shyntuva@mail.ru, www.shyn.ru.
Дни выхода: вторник и четверг (8 полос),
суббота (12 полос — ТВ программа)
Формат: А-3, 962 кв.см.
Среднецветовой тираж — 5000 экземпляров

(1 кв.см – 20 руб; минимальный модуль – 25 кв.см.)

Полосы	Рекламная площадь, кв.см.	Стоимость услуг
Целая полоса	962 кв.см.	19240 руб.
1/2	481 кв.см.	9620 руб.
1/4	240 кв.см.	4800 руб.
1/8	120 кв.см.	2400 руб.

* за срочность +50% от стоимости (срочность — 2 дня до опубликования)
* стихи о потере близких. 1 слово — 20 руб.
* Для клиентов Сибирского ФО коэффициент 1/0,5, европейской части 1/2
* Редакция газеты имеет право удерживать 30% от уплаченной суммы, в случае отказа от публикации материала за 1 день до выхода газеты.

Звонить по телефону: 2-18-10 Эл.почта shynreklama@mail.ru

Тарифы действительны до 31 декабря 2016 года.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Коп редакторун хүлээлгезин күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторунуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 5336. Номерни парлагаче дужаганы: график езугаар — 21.00, хөрек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва ИТ талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко) Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары р туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өскелери, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Лицензия №1281, 2011 чылдың
Өөредилге адырынга хайгаарал алб
Телевирлиг үндөзүнө